लक्ष्मण शक्ति प्रसंग

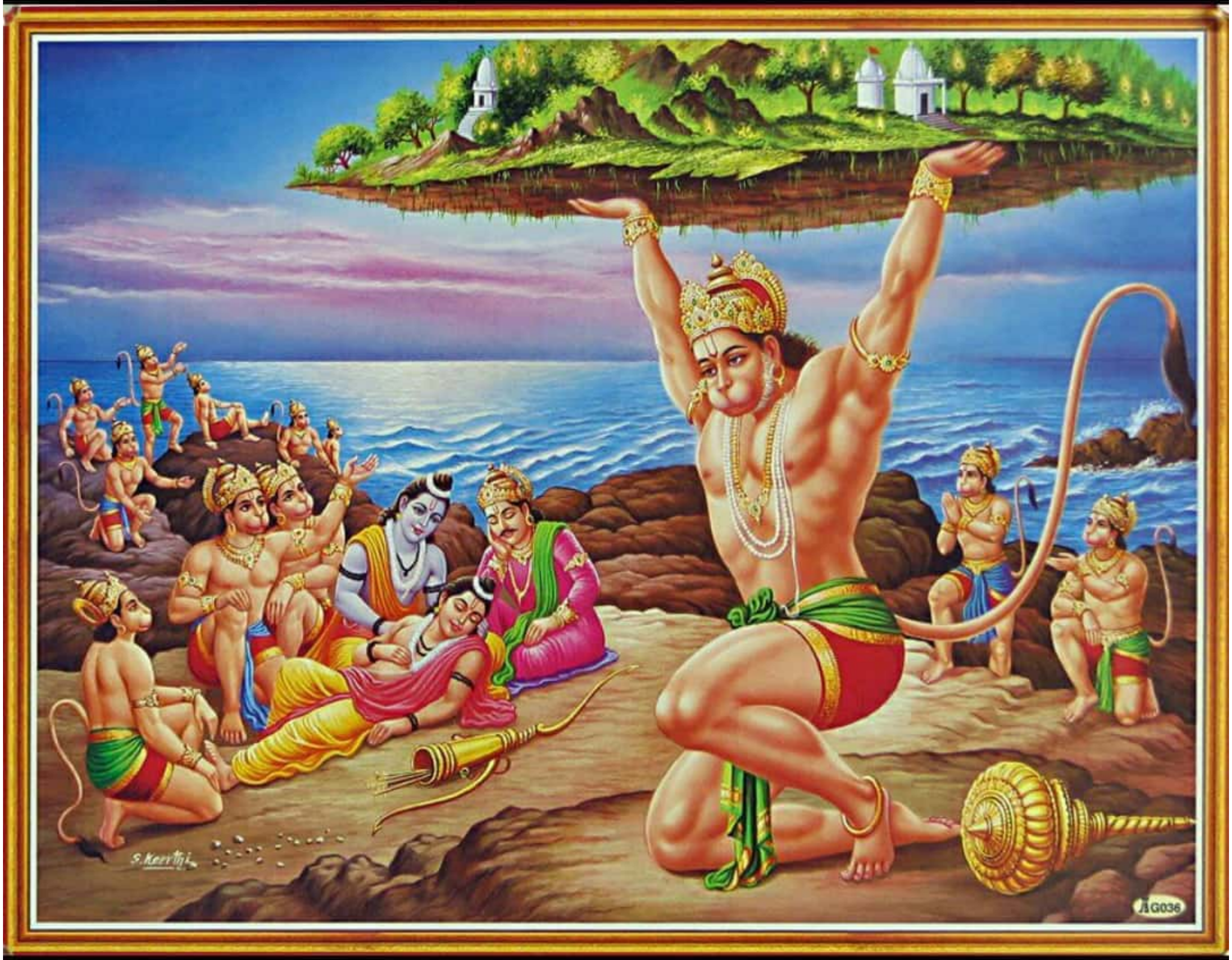

Scanned by CamScanner

पाडिलें ॥९७॥ नीळमेघपडिपांडें । पवनवेगीं जोड्या जोडे । रावणरथाचे घोडे । मारिले रोकडे बिभीषणें ॥ ९८ ॥

बिभीषणानें रावणाचे घोडे मारिले:—बिभीषणें विंधोनि बाण । वारुवांचा घेतला प्राण । तेणें बंधूवरी रावण । काळरूपें पूर्ण क्षोभला ॥ ९९ ॥ जवळी असतां लक्ष्मण । करूं न शके आंगवण । कुसमुसूनि रावण । उगाच आपण राहिला ॥ १०० ॥ निधडा शूर लक्ष्मण । रणीं गांजोनियां रावण । विरथी करोनियां जाण । पायीं संपूर्ण पळविला ॥ १ ॥ विजयी झाला सौमित्र । वानर करिती जयजयकार । रामनामाचा गजर । नादें अंबर कोंदलें ॥२॥ एका जनार्दना शरण । युद्ध झालें अति निर्वाण । रावणें मारितां बिभीषण । ते शक्ति लक्ष्मण साहेल ॥ ३ ॥ पुढील प्रसंगीं स्वभावता । शक्तिभेदाची येईल कथा । एका जनार्दनीं सरता । अवधान श्रोतां मज द्यावें ॥४॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे युद्धकांडे एकाकारटीकायां रावणरथभंगापजयो नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४२॥ ओंव्या ॥ १०४ ॥ श्लोक ॥ २७ ॥ एवं ॥ १३१ ॥

अध्याय त्रेचाळिसावा

॥ श्रीसद्गुरुरामचंद्राय नमः ॥

लक्ष्मणाकडून रावणशक्तींचा भेद

रावणानें क्रोधानें बिभीषणावर शक्ति सोडली:—लक्ष्मणें रणाआंत । ध्वज सारथी छेदून रथ । रावण केला हताहत । संग्रामांत साटोपें ॥१॥ रणीं लक्ष्मणें केला विरथ । तो राग न मानी लंकानाथ । बिभीषणें केला अश्वघात । त्यासी टपत मारावया ॥ २ ॥ लक्ष्मण झालिया परता । करीन बिभीषणाच्या घाता । तो सोडीना शरणागता । क्षणार्धता न विसंबे ॥ ३ ॥ धीर न धरीच रावण । परता नव्हेचि लक्ष्मण । बिभीषणावरी आपण । अति निर्वाण मांडिलें ॥४॥ घोडे मारितां रावण । वेगीं रथ सांडूनि जाण । मारावया बिभीषण । करूनि उड्डाण धांविन्नला ॥ ५ ॥ बिभीषण देखोनियां दृष्टीं । दांत खाय सकट ओंठीं । त्याचे नेळीचें रक्त घोटीं । ऐसा दशकंठी क्षोभला ॥ ६ ॥ एके घायें होय शांती । ऐसी अभिमंत्रून शक्ती । सोडिली बिभीषणाप्रती । लंकापतीं साटोपें ॥ ७ ॥ रावणें सोडितां शक्ती । लक्ष्मणें बाणावर्ती । त्रिधा छेदून पाडिली क्षितीं । निजशरणार्थी रक्षिला ॥ ८ ॥ राखावया बिभीषण । पाठीराखा लक्ष्मण । पाहों न शके रावण । शक्ति छेदून सांडिली ॥ ९ ॥ शक्ति छेदिली लक्ष्मणें । ऐसें देखोनि रावणें । दुसरी शक्ति सज्जिली तेणें । बिभीषण प्राणें घ्यावया ॥१०॥ बिभीषणाचा घ्यावया प्राण । दुजी शक्ति सज्जी रावण । निवारूं जातां लक्ष्मण । दोघे जण मरतील ॥ ११ ॥ शक्ति अनिवार्य दारुण । स्वयें तोलोनि रावण । अनुलक्षोनि बिभीषण । सोडी आपण अति कोपें ॥ १२ ॥ करावया बंधूची समाप्ती । घाव हाणी विसां हातीं । प्रळयविद्युतुल्य दीप्ती । गगनीं शक्ती कडाडी ॥ १३ ॥ शक्ति अनिवार्य दारुण । जाणोनियां बिभीषण । म्हणे माझे न वांचती प्राण । अचुक मरण मज आलें ॥ १४ ॥ बिभीषण चिंताक्रांत । तंव सौमित्र पातला तेथ । पाठीसीं घालोनि शरणागत । अभयान्वित स्थापिला ॥ १५ ॥ बिभीषणा शरणागता । स्वयें स्मरे रघुनाथा । नामीं नाहीं मरणावस्था । निर्भयता श्रीरामें ॥ १६ ॥ रामनामाच्या अनुवृत्तीं । दोघे स्वानंदें नाचती । तें देखोनि लंकापती । विस्मित चित्तीं पैं झाला ॥१७॥ मी सोडिली दुर्धर शक्ती ।

---

१ नीलवर्ण. २ समर्थ. ३ नरडीचें. ४ पृथ्वीवर. ५ तेज. ६ निर्भय.

Scanned by CamScanner

तें मरणभय नाहीं चित्तीं । दोघे स्वानंदें नाचती । निर्भयस्थिति सौमित्र ॥ १८ ॥ नर वानर नामांकित । मरणभया नाहीं भीत । तें देखोनि लंकानाथ । अति विस्मित पैं झाला ॥ १९ ॥

दोन वेळां रावणानें सोडलेल्या शक्ति लक्ष्मणानें निवारिल्याः— अगाध नामाचें महिमान । पुढील कथानुसंधान । श्रोतीं द्यावें अवधान । शक्तिनिवारण सौमित्रें ॥ २० ॥ बिभीषणाच्या निजघातीं । रावणें सोडिली जे शक्ती । सौमित्रें नेली भस्मांतीं । तेही युक्ती अवधारा ॥ २१ ॥ यक्षिणींवटींची मुख्य शक्ती । ते लक्ष्मणा वशवर्ती । शक्तीनें निवारिली शक्ती । पाडिली क्षितीं दुखंडें ॥ २२ ॥ राखावया शरणागत । सौमित्र सदा सावचित्त । तेणें क्षोभला लंकानाथ । येणें भ्रातृघात चुकविला ॥ २३ ॥ येणें शक्तिपातें जाण । निःशेष मरावा बिभीषण । आडवा येवोनि लक्ष्मण । शक्तिच्छेदन तेणें केलें ॥ २४ ॥ आधीं मारीन लक्ष्मण । मग मारीन बिभीषण । ऐसें आक्रोशे रावण । शक्ति निर्वाण काढिली ॥ २५ ॥ जिचें नांव ब्रह्मशक्ती । जे निवारेना रघुपती । सौमित्राच्या निजघातीं । निर्वाणार्थी सोडित ॥२६॥ विमुख करोनि माझी ख्याती । भस्म केल्या दोन्ही शक्ती । तेणें क्षोभला लंकापती । ब्रह्मशक्ती सोडित ॥ २७ ॥ नानापरींच्या दुर्धरा युक्तीं । मयें[१] केली मायिक शक्ती । ते न चले श्रेष्ठ सुरवरांप्रती । लंकापति सचिंत ॥२८॥ तेणें प्रार्थिला प्रजाप्रती । मागितली ब्रह्मशक्ती । अनिवार्य त्रिजगतीं । ब्रह्मवरदोक्ती दुर्धर ॥ २९ ॥

रावणानें ब्रह्मशक्ति लक्ष्मणावर सोडिली :— ब्रह्मा म्हणे रावणा । शक्ति सर्वांच्या घेईल प्राणा । अवतारपुरुषीं जाणा । बाधकपणा चालेना ॥ ३० ॥ अवतारपुरुषाप्रती । माझी बाधेना ब्रह्मशक्ती । प्राण न घेववे तिचेनि निश्चितीं । त्याचेनि शक्ति संपेल ॥ ३१ ॥ ज्यावरी शक्ति प्रेरणें । तेणें जीवें नाहीं वांचणें । ऐसी ब्रह्मशक्ति रावणें । लक्ष्मणाकारणें सज्जिली ॥ ३२ ॥ शक्तीनें मारावा बिभीषण । तो सौमित्रें वांचविला आपण । संमुख लक्षोनि लक्ष्मण । काय रावण बोलत ॥ ३३ ॥ शक्ति निवारून जाण । त्वां वांचविला बिभीषण । आतां तुझा घेईन प्राण । शक्ति दारुण सोडूनी ॥ ३४ ॥ शक्ति सोडीन दारुण । तिसीं न चले निवारण । हृदय भेदून संपूर्ण । घेवोनि प्राण येईल ॥ ३५ ॥ माझे शक्तीचा आघात । चुकविल्या कळेल पुरुषार्थ । ऐसें बोलोनि लंकानाथ । शक्ति सोडित साटोपें ॥ ३६ ॥ शक्तितेजाच्या कडाडीं । उभय सैन्या पडे झांपडी । प्रळयविजूच्या पडिपाडीं । गगन गडाडी गडगजें ॥ ३७ ॥ सौमित्र आणि रघुनाथ । तिसरा वीर हनुमंत । यांचींचि नेत्रें सावचित्त । येर मूर्च्छित शक्तितेजें ॥ ३८ ॥ शक्ति देखोनि दुर्धर । लक्ष्मणयोद्धा वीर धीर । डंडळीना अणुमात्र । सज्जोनि शर छेदित ॥ ३९ ॥ शक्ति कडाडितां गगनीं । लक्ष्मणें विंधोनि बाणीं । शतधा सांडिली छेदूनी । घातली पिटोनि निरालंबीं[२] ॥ ४० ॥ ब्रह्मशक्ति अति निर्वाणीं । गगनीं येतां कडाडूनी । लक्ष्मणाच्या संरक्षणीं । कृपावचनीं वदे राम ॥ ४१ ॥

श्रीरामांनीं ब्रह्मशक्ति क्षीण करून परतवून लाविली:—श्रीरामदृष्टीं अवलोकन । शक्तीची शक्ति केली क्षीण । ब्रह्मशक्तीसी देवोनी मान । राखिली निर्वीर्यत्वें ॥ ४२ ॥ श्रीरामें शक्ति केली क्षीण । त्यावरी लक्ष्मणें विंधितां बाण । शक्ति पडत पडतां जाण । झेली रावण साटोपें ॥ ४३ ॥ तूं ब्रह्मयाची ब्रह्मशक्ती । निष्फळ कैंवी पडसी क्षितीं । रावणें घेवोनि हातीं । हाणी पुढती सौमित्रा ॥ ४४ ॥ जवळून शक्ति हाणितां जाण । लक्ष्मण विंधील तीव्र बाण । येणें भेणें रावण । हाणी आपण दुरोनी ॥ ४५ ॥ रावणें शक्ति घेवोनि हातीं । आपुलिया

१ मयासुरानें, हा रावणाचा सासरा.

२ आकाशांत.

सर्वशक्तीं। सोडिली सौमित्राप्रती। सकोपवृत्तीं साटोपें ॥ ४६ ॥ अंगबळें जांघबळें। बाहुबळें प्रतापशीळें। शक्ति सोडितां रणकल्लोळें। गगना उसळे कडकडित ॥ ४७ ॥ लक्ष्मण वीर अति निधडा। कदा न सरे मागांपुढां। शक्ति छेदिली तडतडां। निजकुऱ्हाडा विंधोनी ॥ ४८ ॥ मयासुरें निर्मिली होती। जे ते छेदिली बाणावर्ती। उरली केवळ ब्रह्मशक्ती। ब्रह्मवरदोक्ती अनिवार्य ॥ ४९ ॥ शक्ति येतांच संपूर्ण। लक्ष्मणें विंधोनि बाण। सत्यलोकावरती जाण। उडवी आपण साटोपें ॥ ५० ॥ शक्ति निजबळें येऊं पाहे। लक्ष्मण बाणीं पिटीत जाये। शक्ति उसणें घेवों न लाहे। दुर्धर घाये हाणित ॥ ५१ ॥ शक्ति तळपोनि गुप्तगतीं। अंगीं आदळावया पैं टपती। लक्ष्मणें खड्ग घेवोनि हातीं। उडविली मागुती सत्यलोका ॥ ५२ ॥ खड्गघायाच्या खणाणीं। शक्ति छेदितां रणांगणीं। ठिणग्या उसळल्या गगनीं। जेंवी तारागणीं नभशोभा ॥ ५३ ॥ लक्ष्मण असतां सावचित्त। होऊं न शके शक्तिपात। हें जाणोनि लंकानाथ। करी छळणार्थ तें ऐका ॥५४॥ लक्ष्मणवीर अति गाढा। अचुकसंधानीं नित्य निधडा। शक्ति येऊं नेदी अंगाकडा। लाविलें वेडा लंकेशा ॥ ५५ ॥

श्रीरामवधाची खोटी बातमी रावण उठवितोः– लक्ष्मण पडावया दुश्चित। छळण करी लंकानाथ। रणीं मारिला रघुनाथ। राक्षस गर्जत अति गजरें ॥ ५६ ॥ रावणाच्या निजबाणीं। राम पडिला रणांगणीं। लक्ष्मणें ऐकतां हे वाणी। काया वाचा मनीं विकळ गेला ॥ ५७ ॥ मन झालें सचिंत। धनुष्यीं विकळ गेला हात। रामविरहें अति दुश्चित। तंव शक्तिपात आदळला ॥ ५८ ॥

दुश्चित लक्ष्मणावर शक्तीचा प्रहार :– शक्ति भेदतां हृदयासी। रामस्मरण सौमित्रासी। शक्तिभेद झाला हृदयासी। वरकांतीसीं लागली ॥५९॥ जेथं श्रीरामाचें स्मरण। तेथें सर्वदा न रिघे मरण। शक्ति बापुडी ते कोण। वरकांती जाण लागली ॥ ६० ॥ हृदयीं लागतांचि शक्ती। लक्ष्मण विकळ पडला क्षितीं। तें देखोनि रघुपती। कृपाळुवृत्तीं गहिंवरला ॥ ६१ ॥

क्रोधाविष्ट श्रीरामांचा रावणावर बाणांचा वर्षावः– आसवें स्रवती लोचन। राम झाला विषण्णवदन। लक्ष्मणाचा गेला प्राण। काय आपण करावें ॥६२॥ लक्ष्मण रणीं पडल्या जाण। श्रीरामासी दुःख दारुण। अश्रुधारा स्रवती नयन। सबाष्प वचन बोलत ॥ ६३ ॥ तेंचि काळीं रघुनाथ। क्षण राहोनियां ध्यानस्थ। लक्ष्मणा नाहीं जीवघात। जाणोनि युद्धार्थ आरंभी ॥ ६४ ॥ रणीं मारावया रावण। काळकृतांत प्रळयाग्नि पूर्ण। तैसा खवळला रघुनंदन। धनुष्यीं बाण सज्जूनी ॥ ६५ ॥ येतां श्रीरामाचे बाण। त्यांसीं न चले निवारण। तेणें गजबजिला रावण। पळे आपण अति धाकें ॥ ६६ ॥ लक्ष्मणाचे क्षोभें जाण। रामें मांडिलें निर्वाण। विंधितां बाण घेईल प्राण। धाकें रावण पळे दुरी ॥ ६७ ॥

रावणाचें पलायनः– पळोनियां उठाउठीं। घुसे राहतां सैन्यगोठीं। तरी रावण धाके पोटीं। रामशरवृष्टी साहवेना ॥ ६८ ॥ जैसा कां चंडवात। मेघां करीत हताहत। तैसा रावण सैन्याआंत। स्वयें पळत अति धाकें ॥ ६९ ॥ श्रीरामवीर जगजेठी। न लागे पळतयापाठीं। रावण निजसैन्याचे गोठीं। अति संकटीं राहिला ॥ ७० ॥ श्रीरामें नेम केला आपण। रणीं मारावा रावण। रावण सैन्यीं राहिला लपोन। आपणा आपण वांचविलें ॥ ७१ ॥ रणीं असतां लंकानाथ। विषादकाळ नव्हे येथ। सौमित्र करावा सावचित्त। हाचि पुरुषार्थ पैं आम्हां ॥७२॥

तं ददर्श तदा रामः शक्त्या निर्भिन्नमाहवे।
लक्ष्मणं रुधिरादिग्धं सपन्नगमिवाचलम् ॥ १ ॥

---

१ तोंड उतरलेला.

२ गहिंवरून. वरकांती = दिव्याउ

Scanned by CamScanner

सौमित्रिं चैव सा भित्त्वा विवेश धरणीतले ।
तां कराभ्यां परामृश्य रामः शक्तिं भयावहाम् ॥२॥
बभंज समरे क्रुद्धो बलेनापचकर्ष च ।
तस्य चाकर्षतः शक्तिं नाराचान्दीप्ततेजसः ॥३॥
निचखान दशग्रीवः सर्वगात्रेषु वीर्यवान् ।
अचिंतयित्वा तान्बाणान्समुत्थाय स लक्ष्मणम् ॥४॥
अब्रवीच्च हनूमन्तं सुग्रीवं चैव वानरम् ।
लक्ष्मणं संपरिष्वज्य नीत्वा चैव स्वमालयम् ॥५॥
अस्मिन्मुहूर्ते न चिरात्सत्यं प्रतिशृणोमि वः ।
अरावणमरामं वा जगद्द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ६ ॥

लक्ष्मणाच्या देहांतील शक्ति उपटून लक्ष्मणाची शिबिरांत पाठवणी :—रावण लपोनि रणमेळीं । राम येवोनि सौमित्राजवळी । शक्ति भेदूनि हृदयकमळीं । धरातळीं प्रवेशली ॥ ७३ ॥ जैसा सर्प प्रवेशे वारुळीं । तैसी शक्ति भेदली हृदयकमळीं । तें देखोनि तये वेळीं । राम कळवळी बंधुस्नेहें ॥ ७४ ॥ राम कृपाळु संपूर्ण । शक्ति उपडावया जाण । वांचवावया लक्ष्मण । करी स्पर्शन अमृतहस्तें ॥ ७५ ॥ शक्ति भेदली हृदयांत । तिसी श्रीरामें लावोनि हात । स्वयें उपडूं पाहत । बहुत वर्जित नाना युक्ती ॥ ७६ ॥ शक्ति उपडितांचि जाण । लक्ष्मणाचा जाईल प्राण । एक म्हणती ऐसें आपण । सर्वथा जाण न करावें ॥ ७७ ॥ बाप कृपाळु रघुपती । त्यांच्या उपेक्षोनि नाना युक्ती । शक्ति उपडी निजहस्तीं । कृपामूर्ति कृपाळु ॥ ७८ ॥ श्रीरामें लावितांचि हात । शक्ति झाली वीर्यहत । लक्ष्मण मारावयाचें सामर्थ्य । हताहत होवोनि गेलें ॥ ७९ ॥ ब्रह्मवरदोक्ती पुरती । हृदयीं रुतली ब्रह्मशक्ती । ते श्रीरामें धरोनि हातीं । स्वलीला युक्तीं छेदिली ॥ ८० ॥ शक्ति उपडितां रघुनंदन । ते संधि साधोनि रावण । श्रीरामावरी वर्षे बाण । अति दारुण साटोपें ॥ ८१ ॥ रावणाचे येतां बाण । राम मानी तृणासमान । स्वहस्तें उठवोनि लक्ष्मण । दे आलिंगन अति प्रीतीं ॥ ८२ ॥ हनुमान सुग्रीवादि जाण । पाचारोनि वानरगण । श्रीराम सांगे आपण । न्यावा लक्ष्मण स्वस्थाना ॥ ८३ ॥ ग्रीष्मांतीं चातकासी । मेघ निववी जीवनेंसीं । तेंवी निववावें लक्ष्मणासी । तंव रावणासी मी वधीन ॥ ८४ ॥

राम-रावण युद्धः—आजी प्रतिज्ञेचें माझें रण । पृथ्वी देखाल अरावण । कीं अराममय जाण । जग संपूर्ण देखाल ॥ ८५ ॥ रामनामीं न ये मरण । तो राम केंवी मरे आपण । रणीं निमाला रावण । अवघे जण देखाल ॥ ८६ ॥ राम जगाचा आत्माराम । जेथें न रिघे जन्ममरण । रावणासीं मरणधर्म । अलोट मरण पैं आलें ॥ ८७ ॥ राम चैतन्यविग्रही । राम देहीच विदेही । राम द्वंद्वातीत पाहीं । राम ठायींच्या ठायीं परब्रह्म ॥ ८८ ॥ रामेंवीण सर्वथा । तिळभरी ठाव नाहीं रिता । मिथ्या जन्ममरणवार्ता । पुढील कथा अवधारा ॥ ८९ ॥ शिबिरीं धाडो लक्ष्मण । बाणें विंधितां रावण । त्यावरी श्रीराम आपण । क्षोभला दारुण शरवृष्टीं ॥ ९० ॥ ज्यालागीं सुग्रीवा राज्यदान । ज्यालागीं आणिले वानरगण । तो मारीन आजि रावण । निर्वाणबाण विंधोनी ॥ ९१ ॥ ज्यालागीं आणोनि पाषाण । समुद्रीं केलें सेतुबंधन । तो मारीन रावण । निर्वाणबाण विंधोनी ॥ ९२ ॥ माझिया युद्धाचा चमत्कार । देखोत सुर नर किन्नर । सिद्ध चारण विद्याधर । देखोत समग्र सुर सिद्ध ॥ ९३ ॥ रामें करोनि दुर्धर रण । मारिला अति गर्वी रावण । पुढें पृथ्वीवरी जाण । हें पढती पुराण सुरसिद्ध ॥ ९४ ॥ ऐसें बोलोनी रघुपती । सुवर्णपुंखी भल्ल हातीं । सतेज घेवोनि धगधगिती । लंकापती विंधिला ॥ ९५ ॥ रावणें सज्जोनि बाण । रणीं विंधिला रघुनंदन । समूळ नाराच शर दारुण । विंधी आपण लघुवेगें ॥ ९६ ॥ सुटलें दोहींचें शरजाळ । भूतळ आणि अंतराळ । बाणीं कोंदलें दिग्मंडळ । कुळाचळ कोंदले ॥ ९७ ॥

१ उदकानें. २ रावणरहित. ३ रामरहित. ४ छावणींत. ५ एक प्रकारचे बाण.

अलोट = निश्चीत

दोघे वीर अति उद्भट । वारया वाहों न देती वाट । शस्त्रें हाणितां खणखणाट । हव्यवाट ऊठिला ॥ ९८ ॥ शस्त्रें हाणितां बळोन्मेळीं । ठिणग्या उठती अग्निकल्लोळीं । बाण जळती अंतराळीं । आतुर्बळी रणयोद्धे ॥ ९९ ॥ श्रीरामाचे दुर्धर बाण । निवारूं न शके रावण । भेदोनियां अंगत्राण । अंगीं संपूर्ण आदळती ॥ १०० ॥

श्रीरामांनीं रावणाचें धनुष्य, कवच, रथ व अश्व यांचा छेद केलाः—धनुष्य छेदिलें हातींचे हातीं । रथींचा मारिला सारथी । रथींचे वारु पाडिले क्षितीं । केला विरथी लंकेश ॥ १ ॥ छत्रपात मुकुटपात । ध्वजपात रथपात । पांचवा झाला कळापात । रणीं रघुनाथ खवळला ॥ २ ॥ छेदावया दशकंठी । रामें शर सजिले नेटीं । तंव रावणें देवोनि पाठी । उठाउठीं पळाला ॥ ३ ॥ रणीं मारावा लंकानाथ । निर्वाण नेमें आला रघुनाथ । रावण पळोनी बुद्धिवंत । जीवघात चुकविला ॥४॥

संकीर्यमाणः शरजालवृष्टिभि-
र्महात्मना दीप्तधनुष्मता रणे ।
भयात्प्रदुद्राव समेत्य रावणो-
यथानिलेनाभिहतो बलाहकः ॥ ७ ॥

रावणाचें लंकेमध्यें पलायनः—रामें मारावें रावणासी । रावणाची बुद्धि कैसी । पळोनियां रणभूमीसीं । आपआपणासी वांचविलें ॥ ५ ॥ राम न मारी पळत्यासी । हें कळलें आहे रावणासी । पळोनियां लागवेगेंसीं । आपआपणासी वांचवी ॥ ६ ॥ रामबाणीं जर्जरीभूत । रावण झाला हतांहत । कांहीं न चले पुरुषार्थ । मागें पळत अति धाकें ॥ ७ ॥ लंकेचा जो लंकानाथ । अपमानला रणाआंत । मोकळ्या केशीं पायीं पळत । धायीं कुंथत अति दुःखी ॥ ८ ॥ मेघ उडती चंडवातें । गज पळती सिंहाभिघातें[1] । गरुड पळवी सर्पातें । तेंवी रावणातें श्रीराम ॥ ९ ॥ यापरी स्वयें रावण । सांडून गेला रणांगण । पुढील कथानुसंधान । सावधान अवधारा ॥१०॥ एका जनार्दना शरण । रणीं पळवोन रावण । उठवावया लक्ष्मण । कृपाळु पूर्ण परतला ॥ ११ ॥ राम स्वानंद कृपाळु । राम सप्रेम स्नेहाळु । राम स्वयें दीनदयाळु । प्रणतपाळु[2] श्रीराम ॥ ११२ ॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे युद्धकांडे एकाकारटीकायां लक्ष्मणशक्तिभेदो नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४३॥ ओंव्या ॥ ११२ ॥ श्लोक ॥ ७ ॥ एवं ॥ ११९ ॥

अध्याय चव्वेचाळिसावा

॥ श्रीसद्गुरुरामचंद्राय नमः ॥

औषधि आणण्याची हनुमंताला प्रार्थना

रणीं दंडोनि रावणासी । सावध करावें सौमित्रासी । राम आला अति स्नेहेंसीं । जीवीं जीवासीं जीवन ॥ १ ॥ राम जगाचें जीवन । राम जीवाचें चिद्घन । सखा आत्माराम आपण । राम परिपूर्ण परब्रह्म ॥ २ ॥ तोचि राम स्वयें आपण । वांचवावया लक्ष्मण । कृपाळु संतुष्टला संपूर्ण । त्यासीं कल्पांतीं मरण असेना ॥ ३ ॥ राम निजज्ञानें अति समर्थ । तोही वानरांचे विचारांत । अनुसरला स्वयें वर्तत । अनुचरित लक्ष्मूनी ॥ ४ ॥

विश्रम्य स्वस्थमालोक्य सुषेणं राघवोऽब्रवीत् ।
एष रावणवेगेन लक्ष्मणः पतितो भुवि ॥ १ ॥
सर्पवच्चेष्टते वीरो मम शोकमुदीरयन् ॥ २ ॥

लक्ष्मणाला मूर्च्छा आणि रामांचा शोकः—
भूत भविष्य वर्तमान । सर्वही जाणे रघुनंदन । तरी मनुष्यनाट्यविडंबन । स्वयें आपण दावित ॥५॥ विकळ देखोनि लक्ष्मण । जाणोनि भविष्याचें चिन्ह । वृथा करी विलपन । तेंही लक्षण अव-

---

१ सिंह प्रहार करील या भीतीनें.

२ शरणागताचें रक्षण करणारा.

हव्यवाट = अग्नी
अनुचरित = सोबती, सेवक

धारा ॥ ६ ॥ लक्ष्मण देखोनी रुधिरोक्षित । धरोनी सुषेणाचा हात । बंधुस्नेहें कळवळीत । काय बोलत श्रीराम ॥ ७ ॥ प्राणापरीस अधिक जाण । सखा बंधु लक्ष्मण । मज एकलें सांडून । स्वयें प्रयाण मांडिलें ॥ ८ ॥ सखे बंधु दोघे जण । येरयेरांचा आश्रय धरोन । वना निघालों आपण । पितृवचन पाळावया ॥ ९ ॥ वचन ऐकें सुषेणा । लक्ष्मणें वेंचलिया प्राणां । मज चाड नाहीं निजप्राणां । येरां जणां काय चाड ॥ १० ॥ बुडालें धैर्य वीर्य । बुडालें माझें परम शौर्य । बुडालें यश सर्व । बंधु स्वयमेव अंतरला ॥ ११ ॥ बुडाली माझी धृति कीर्ती । बुडाली माझी शौर्यशक्ती । बुडाली माझी परम ख्याती । बंधु निश्चितीं अंतरला ॥ १२ ॥ नेत्रां येतसे अंधारी । गात्रें कांपती थरथरीं । धनुष्य न धरवे करीं । धीर निर्धारीं न धरवे ॥ १३ ॥ प्राण जाती विकळ । मति न स्मरे अळुमाळ । वाचा जातसे बरळ । शरीर चळचळ कांपत ॥ १४ ॥ आतां मज युद्धाचें कार्य कोण । यश कोण घे आपण । कोण कार्य बधून रावण । बंधु लक्ष्मण अंतरला ॥ १५ ॥ चाड नाहीं विजयवृत्ती । चाड नाहीं धृतिगती । चाड नाहीं यशकीर्ती । बंधु निश्चितीं अंतरला ॥ १६ ॥ जीविताची चाड कोण । उम्यात्र मी सांडीन प्राण । या जिण्याचें सुख कोण । बंधु लक्ष्मण अंतरला ॥ १७ ॥ धांव पाव रे लक्ष्मणा । कां करितोसी प्रयाणा । मज सोडोनि दीनवदना । कोण्या स्थाना जातोसी ॥१८॥ वनीं मी पिडलासी रे उपवासीं । म्हणोनियां रुसून जातोसी । कीं युद्ध करितां भागलासी । म्हणोनि जासी विसांवया ॥ १९ ॥ इंद्रजितासारिखा रणयोद्धा । रणीं श्रमलासी तूं करितां द्वंद्वा । कीं सीता बोलली अपवादा । त्या विषादा मानिलें ॥ २० ॥ लक्ष्मणा ये रे ये रे । परतोनि मज भेटी दे रे । मजवरी रुसलासी कां रे । दोघेही वनींचे सांगाती ॥२१॥ तुजवीण न घें जीवन । सर्वथा न सेवीं अन्न । न करीं अयोध्यागमन । उम्यां प्राण सांडीन ॥२२॥ सीता न लगे मज सर्वथा । काय तोंड दाखवूं त्या भरता । काय उत्तर देऊं तिघी मातां । बंधु सर्वथा अंतरला ॥ २३ ॥ शत्रुघ्न मज पुसेल जेव्हां । काय मी मुख दावूं तेव्हां । गेला सर्व सुखाचा ओलावा । जीवीं जीवा आकांत ॥ २४ ॥ म्हणवोनि घातली लोळणी । अंग टाकिलें धरणीं । लक्ष्मणें मोकलिलें रणीं । कोण शिराणी जिण्याची ॥ २५ ॥ वक्षःस्थळ पिटी हातें । डोयी पिटी धरणीतें । विकळ जातां सर्व सामर्थ्यें । सुषेणें तेथें धरियेलें ॥ २६ ॥ महामेरु कडाडितां । कीं धैर्याचा स्तंभ पडतां । कीं तारूं समुद्रीं बुडतां । झाला राखता सुषेण ॥ २७ ॥ मरतया अमृतपान । कीं दुकाळिया मिष्टान्न । कीं अवर्षणीं वर्षे घन । तैंवी वचन सुषेणाचें ॥ २८ ॥

राममेवं ब्रुवाणं तु शोकविह्वलितेंद्रियम् ।
आश्वासयन्नुवाचेदं सुषेणः परमं वचः ॥ ३ ॥

त्यजेमां नरशार्दूल बुद्धिवैक्लव्यकारिणीम् ।
शोकसंजीविनीं चिंता बाणैस्तुल्या चमूमुखे ॥ ४ ॥

नैव पंचत्वमापन्नो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः ।
न ह्यस्य विकृतं वक्त्रं नैव श्यामत्वमागतम् ॥५॥

सुप्रभं च प्रसन्नं च मुखमस्य निरीक्ष्यताम् ।
पद्मपत्रनिभौ हस्तौ सुप्रसन्ने च लोचने ॥६॥

नेदृशं दृश्यते रूपं गतासूनां विशांपते ।
विषादं मा कृथाः शूर सप्राणोऽयमरिंदम ॥७॥

पश्य चास्य प्रसुप्तस्य स्वस्थगात्रस्य भूतले ।
सोल्लासं हृदयं वीर कंपमानं मुहुर्मुहुः ॥ ८ ॥

सुषेणाचें श्रीरामांना आश्वासनः– ऐकें स्वामी रघुनंदन । तूं सर्वदा पैं सावधान । बंधुवैक्लव्यवासना जाण । झणीं मना धरितोसी ॥ २९ ॥ उभा राहोनि चमूमुखासीं । चिंतेचे बाण हृदयीं

१ रक्तानें भरलेला. २ रागाला. ३ उदक. ४ कौतुक. ५ बंधुनाशाची कल्पना.

घेसी। तेणें अत्यंत दुःखी होसी। ऐसें मानसीं न धरावें ॥ ३० ॥ नाहीं पंचत्वे पावला। नाहीं याचा प्राण गेला। जीवनोंश्रियेनें असे भरला। नाहीं निभाला सर्वथा ॥ ३१ ॥ विशीर्ण न दिसे याचें वदन। नाहीं पालटलें देहचिन्ह। नाहीं काळिमा चढली जाण। जीवें लक्ष्मण जीत असे ॥ ३२ ॥ श्रीरामा पाहें सावधान। सुप्रसन्न याचें वदन। पद्मदळासारिखें जाण। मुखचिन्ह दिसताहे ॥ ३३ ॥ सुकुमार याचें करकमळ। शीतळ न लागती चरणतळ। टवटवीत नेत्रयुगळ। लक्ष्मण विकळ नाहीं रामा ॥ ३४ ॥ प्राणहीन पैं शरीर। याचें न देखों साचार। सावधान याचीं गात्रें वक्त्र। शेषावतार हा होय ॥ ३५ ॥ सावध ऐकें रघुनंदना। अरिगजसैन्यपंचानना। राक्षसकुळनिर्भंजना। बंधुरत्ना भय नाहीं ॥ ३६ ॥ शक्तिभेदें लक्ष्मण। पडला असतांही जाण। सर्वथा नाहीं विसंज्ञ। तेंही चिन्ह अवधारीं ॥ ३७ ॥ जरी दिसताहे विकळ। तरी पाटव्य असे प्रबळ। धुकधुकीत नेत्रकमळ। अळुमाळ दिसताहे ॥ ३८ ॥ सर्वथा यासीं भय नाहीं। हें मी जाणतसें पाहीं। प्रतिज्ञा करितों तुझे पायीं। भय नाहीं लक्ष्मणा ॥ ३९ ॥ मी जाणतसें वैद्यक। प्रेतचिन्ह आवश्यक। सौमित्रा भय नाहीं देख। प्रतिज्ञा सुटंकें वदतसें ॥ ४० ॥ शक्ति भेदली हृदयसंधीं। त्यासीं उपाय ऐक कृपानिधी। एक वेळां आणोनि दिव्यौषधी। बंधु सुबुद्धि वांचवीं ॥ ४१ ॥ म्हणसी औषधि येते कैसेन। त्या उपायासी सांगेन। एक वेळां प्रार्थून वायुनंदन। ओषधि जाण आणाव्या ॥ ४२ ॥ जंव नव्हे सूर्योदयो। तंव ओषधि आणाव्या पहाहो। उदया येतां कश्यपतयो। कार्यान्वयो साधेना ॥ ४३ ॥ उदया येतां गभस्ती। ओषधि प्राप्त नव्हती। आणि अनावर ब्रह्मशक्ती। ऊर्मिळापती न वांचे ॥ ४४ ॥ साधावया या कार्यासी। सामर्थ्य एक हनुमंतासी। इतरांची गति कायसी। लक्ष्मणासी वांचवावया ॥ ४५ ॥ इतुकें सांगोनि श्रीरामासी। सवेंचि सांगे हनुमंतासी। 'आजि सौमित्र वांचवावयासी। तूंचि' होसी प्राणदाता ॥ ४६ ॥

> एवमुक्त्वा महाप्राज्ञः सुषेणो राघवं वचः।
> समीपस्थमुवाचेदं हनूमंतं प्लवंगमम् ॥ ९ ॥
> सौम्य शीघ्रमितो गत्वा शैलं तं तु महोदयम्।
> पूर्वं वै कथितो योसौ वीरजाम्बवता तव ॥१०॥
> दक्षिणे शिखरे जातामोषधिं तामिहानय ॥ ११ ॥

सुषेणाची हनुमंताला औषधि आणण्याची विनंतीः-

जवळी बोलावोनी वायुनंदन। गुज सांगे सुषेण। लक्ष्मण पडिला विसंज्ञ। त्यासी जीवदान त्वां द्यावें ॥ ४७ ॥ वांचविलिया लक्ष्मण। रामासीं सुखसमाधान। सुख सुग्रीवा अंगदा जाण। सुखसंपन्न वानर ॥ ४८ ॥ तूं श्रीरामाचा निजभक्त। तुज सबाह्य श्रीरघुनाथ। श्रीरामप्रेमें सदा डुल्लत। राम स्मरत सर्वदा ॥ ४९ ॥ तुज सर्वां भूतीं समसमान। अखंडता रामानुसंधान। दृश्य द्रष्टा आणि दर्शन। राम चिद्धन देखसी ॥ ५० ॥ सुग्रीव अंगद जांबवंत। नळनीळादि वानर समस्त। तुझेनि आम्ही रामभक्त। श्रीराम सेवित सर्वदा ॥ ५१ ॥ तुझेनि आम्हां श्रीरामभेटी। तुझेनि आम्हां श्रीरामीं गोष्टी। तुझेनि राम देखिला दृष्टीं। धन्य सृष्टीं तुझेनि आम्ही ॥५२॥ तुझेनि वानर वनचर। झाले श्रीरामसेवेचे किंकर। तुझेनि भवसमुद्र दुस्तर। झाला समग्र कोरडा ॥ ५३ ॥ जन्ममरणाचे आवर्तीं। बुडत होतों मारुती। ते तुवां लावोनि श्रीरामभक्ती। वानरपंक्ती उद्धरिल्या ॥ ५४ ॥ हेंचि नवल सांगों किती। तुवां उद्धरिली त्रिजगती। तुझेनि पापी उद्धरती। पापनिर्मुक्ती तुझेनि ॥ ५५ ॥ वानरमांदीसमवेत। पीडितां उपवासीं समस्त। तुवां नेवोनि विवरांत।

१ मरण. २ चैतन्यानें. ३ निस्तेज. ४ निश्चयाची. ५ बेशुद्ध. ६ भोंवऱ्यांत.

अळुमाळ = थोडे
विसंज्ञ = बेशुद्ध
अनुसंधान = लक्ष, चित्त

केले तृप्त फळें जळें ॥ ५६ ॥ विवरेंसहित हेमा । तुवां उद्धरिली वीरोत्तमा । समुद्रतीरीं प्लवंगमा । मरणधर्मा चुकविलें ॥ ५७ ॥ पांखेंवीण मांसाचा गोळा । संपाती उद्धरिला कीं हेळा । शुद्धि लावोनि त्या काळा । समुद्रजळा आक्रमिलें ॥ ५८ ॥ छायाग्रह राक्षसी । तिणें सगळाचि गिळिलासी । काळीज उपटोनि वेगेंसीं । दुष्ट राक्षसी मारिली ॥ ५९ ॥ सुरसा दानवांची माता । न मारोनि गेलासी परता । पाय देवोनि पर्वतमाथां । तोही तत्वतां उद्धरिला ॥ ६० ॥ अति दुस्तर समुद्रतीरा । तुझा पराक्रम कपींद्रा । जावोनियां परतीरा । केलें चरित्रा तें ऐकें ॥ ६१ ॥ झाडा घेवोनी मध्यरात्रीं । लंका शोधिली मारुती । करोनि रावणसभा पालथी । सीता निश्चितीं शोधिली ॥ ६२ ॥ चौदा सहस्र वनचर । तुवां मारिले एकसर । झाडें झोडोनि समग्र । वन चौफेर विध्वंसिलें ॥ ६३ ॥ जंबुमाळी प्रधानपुत्र । तुवां मारिला अखयाकुमर । इंद्रजितासीं करोनि क्षात्र । रणीं सत्वर गांजिला ॥ ६४ ॥ देखोनि संमुख रावण । तुवां करोनि पुच्छासन । तिखट वाग्बाणीं करून । हृदयीं दशानन विंधिला ॥ ६५ ॥ आगी लावोनि पुच्छासीं । जाळिलें दाही मुखांसी । भस्म करोनि लंकेसी । सीताशुद्धीसी आणिलें ॥ ६६ ॥ एकल्या एकें आपण । अर्धरात्रीं तुवां जाण । आणोनि महापाषाण । सेतुबंधन संपविलें ॥ ६७ ॥ अति संकटींहि रिगम करून । खांदीं वाहून लक्ष्मण । वीर इंद्रजित दारुण । तुवां एकलेन मारविला ॥ ६८ ॥ मनीं न धरवती धरितां । तीं तीं कर्मं केलीं हनुमंता । भक्तोत्तमा कपिनाथा । श्रीरामसुखार्थी बंधु उठवीं ॥ ६९ ॥ शीघ्र जावोनि आपण । उदया न येतां भास्वान । वेगीं दिव्यौषधींतें आणून । बंधु लक्ष्मण वांचवीं ॥ ७० ॥ पूर्वी वीरें जांबवंतें । तुजलागीं सांगितलें होतें । त्याचि जावोनि द्रोणाद्रीतें । दिव्यौषधींतें आणावें ॥ ७१ ॥ त्या पर्वताच्या दक्षिणशिखरीं । दिव्यौषधि थोरथोरी । एक त्यांच्या नामांची कुसरी । सविस्तरीं सांगेन ॥ ७२ ॥ शल्यें त्रिशल्य होती पूर्ण । विशल्यकरणी तीस अभिधान । अति युक्तीनें आपण । वेगें शोधून आणावी ॥ ७३ ॥

विशल्यकरणी नाम सुवर्णकरणी शुभा ।
संजीवनार्थं वीरस्य लक्ष्मणस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

औषधीचें गुणवर्णन :—स्वयें घाय जाती बुजोन । क्षतें कानपती आपण । अंगीं राहों न शके व्रण । सुवर्णा जाण तीस नांव ॥ ७४ ॥ पानें शीतळ सुकुमार । खुपों न शकती चंद्रकर । फळें हिरवीं सुंदर । रक्तांबर फुलें तिचीं ॥ ७५ ॥ वांचवावया लक्ष्मण । करावें सवेग गमन । म्हणोनि धरिले दोन्ही चरण । वेगीं प्रयाण करावें ॥ ७६ ॥ तूं आमुचा जीवदाता । तुवां चुकविली भवव्यथा । बहु बोलणें न घडे सर्वथा । सद्गुरु तत्वतां तूं आम्हां ॥ ७७ ॥ तुझेनि चुकलों भवभ्रमा । तुझेनि आम्हां श्रीरामीं प्रेमा । प्रिय व्हावया वानरां आम्हां । प्लवंगमा उठ वेगीं ॥ ७८ ॥ चित्तीं धरोनि रघुनंदन । करावें सवेग प्रयाण । तेणें सकळार्थ संपादून । विजयी होऊन येशील ॥ ७९ ॥ माझेनि स्वामी श्रीराम यांसी । माझेनि भक्तिसुख वानरांसी । ते मज सांगसी स्मरणासी । ऐसें मानसीं न मानावें ॥ ८० ॥ प्रेमाची जाति ऐसीच आहे । बोलतां मागें पुढें न पाहे । ऐसी कोणी एक स्थिती आहे । जाणता होयें तूं एक ॥ ८१ ॥ स्मरणीं नाहीं द्वंद्वबाधा । स्मरणें नाशे सकळापदा । छेदोनि द्वंद्वाचिया कंदा । परमानंदा पाविजे ॥ ८२ ॥ तें करोनि रामस्मरण । वेगीं करावें उड्डाण । मार्गीं जावें सावधान । मार्गचिन्ह जाणोनी ॥ ८३ ॥

१ सहज. २ युद्ध. ३ रिघाव, प्रवेश. ४ सूर्य. ५ बरी होतील. ६ सर्व विपत्ति.

शल्य = बाणाचे घाव, महौषधी = महाकपटी दक्षिण = उजव्या

Scanned by CamScanner

समुद्रं समतिक्रम्य लवणोदं महोदधिम् ।
कुशद्वीपमतिक्रम्य क्षीरोदं च महार्णवम् ॥१३॥

औषधीचें ठिकाण, ती आणण्याची कालमर्यादा:—

(लवणादि सकळ समुद्र । सांडून कुशद्वीप सुंदर । ओलांडोनि क्षीरसागर । पर्वतेंद्र आणावा ॥ ८४ ॥) पर्वताच्या उत्तरभागीं । दिव्यौषधि अनेगी । सर्वथा न लक्षिती जगीं । त्याही वेगीं परिसें पां ॥ ८५ ॥ अम्लानपुष्पें देदीप्यमान । प्रभा सूर्यतेजासमान । पर्णें सदा नित्य नूतन । समूळ जाण सुस्वादा ॥ ८६ ॥ समुद्रमथनीं अमृत । निघतां दैत्य भांडत । पर्वतीं सांडलें त्वरित । औषधि तेथ झालिया ॥ ८७ ॥ तेथें गंधर्व राज्य करिती । दुर्धर तयांची स्थिती । ओषधि अति यत्नें राखिती । अहोरात्रीं सावध ॥ ८८ ॥ तुज आणितां ओषधींसी । गंधर्व मिसळती युद्धासीं । चुकवोनियां अपायांसी । दिव्यौषधींसी आणावें ॥ ८९ ॥

बहुमायाश्च मार्गेषु राक्षसाः कामरूपिणः ।
अप्रमत्तेन गंतव्यं त्वया वीर महाबल ॥ १४ ॥
लक्षत्रयं योजनानां शतानां विंशतिर्दश ।
गंतव्यं धीयतां ध्याने द्विगुणं तु गतागतम् ॥१५॥
यावन्न क्षीयते रात्रिर्यावन्नोत्तिष्ठते रविः ।
तावत्त्वया महाबाहो आगंतव्यं महाबल ॥ १६ ॥
लक्ष्मणोऽपि विनश्येत नियतं शर्वरीक्षये ॥ १७॥

राक्षस नष्ट मायावी । कपटें छळिती महा-लाघवी । मार्गीं घालिती महागोंवी । ते चुकवावी अति यत्नें ॥ ९० ॥ नानापरींच्या छळणोक्ती । राक्षस छळिती अतर्क्ययुक्तीं । तें सांडून मारुती । शीघ्रगतीं परतावें ॥ ९१ ॥ दूरपंथ अति अध्वान । निमेषार्धेंसीं क्रमून । मनोवेगें तुज गमन । आम्ही संपूर्ण जाणतों ॥ ९२ ॥ तथापि मार्गाचिया गणिता । तुज सांगेन कपिनाथा । गमन करावया आतां । संख्या तत्वतां अवधारीं ॥ ९३ ॥ (तीन लक्ष दहा शतें । दहा योजनें अधिक तेथें । येतां जातां द्विगुणितें । पंथ निश्चितें क्रमावा ॥ ९४ ॥) जंव रात्र आहे मध्यान्ह । सूर्योदय न होतां जाण । ओषधि घेवोनि संपूर्ण । शीघ्र आगमन करावें ॥ ९५ ॥ रात्रि अवघी अतिक्रमितां । सूर्य उदयातें न पावतां । ओषधि येती हाता । कपिनाथा अवधारीं ॥ ९६ ॥ उदया येतां दिवाकर । ओषधि मंदतेजा समग्र । होताती न लागतां क्षणमात्र । न होती गोचर सर्वार्थीं ॥ ९७ ॥ आणीक बीज एक कपिनाथा । तुज मी सांगेन तत्वतां । दिवाकर उदया येतां । कार्य सर्वथा नासेल ॥ ९८ ॥ ब्रह्मशक्तीसीं वरद पूर्ण । उदया येतां सहस्रकिरण । ज्यावरी घालिजे आपण । त्याचा प्राण वांचेना ॥ ९९ ॥ यालागीं कपिनाथा । सवेग गमन करीं आतां । सौमित्रा वांचवोनि सर्वथा । श्रीरघुनाथा सुख देईं ॥ १०० ॥

गच्छ वीर महाबाहो प्रार्थितं मंत्रयस्व नः ॥१८॥

राजा सुग्रीवाची हनुमंताला विनंती:—राजा सुग्रीव आपण । प्रार्थिता झाला वायुनंदन । शीघ्र करोनि प्रयाण । बंधु लक्ष्मण उठवावा ॥ १ ॥ बिभीषण लागे पायांसी । सत्वर करावें गमनासी । वेगें आणोनि औषधींसी । सौमित्रासी उठवावें ॥ २ ॥ वडील सकळ वानरांस । तो जांबवंत बोले सुरस । आणोनियां द्रोणाद्रीस । सुबंधूस वांचवीं ॥ ३ ॥ अंगद युवराजा जो कां । बोलोनियां अति नेटका । तोही विनवीतसे देखा । कपिनायका आदरें ॥ ४ ॥ तुझेनि सकळ दुस्तर । तरलों आम्ही वानर । तो तुझा उपकार । केवीं सांगू समग्र हनुमंता ॥ ५ ॥ अति संकटीं दुर्गमीं । तुवां वांचविलों आम्ही । आम्हां सकळां तूंचि स्वामी । बहु वाचा मी किती बोलूं ॥ ६ ॥ आतां सकळार्थाचें सार । ऐकें कपींद्रा साचार । प्राण त्यागितां सौमित्र । सर्व संहार होईल ॥७॥ न देखतां

१ मोठा अडथळा. २ मार्गी. ३ हीनवीर्य.

महालाघवी = मोठे कपटी

लक्ष्मण । राम तत्काळ सोडील प्राण । त्यासवेंचि सुग्रीव जाण । देईल प्राण तत्वतां ॥ ८ ॥ रामसुग्रीवांपाठीं । बिभीषण न राहे सृष्टीं । येरां वानरां काय गोष्टी । सकळ सृष्टीं आकांत ॥ ९ ॥ ऐकतांचि सीता सुंदर । न लागतां निमेषमात्र । सवेग त्यागील शरीर । अनर्थ थोर होईल ॥११०॥ भरत शत्रुघ्न ऐकतां । प्राण सांडितील सर्वथा । ऐकतांचि तिघी माता । प्राण तत्वतां न राखिती ॥ ११ ॥ आकांत होईल अयोध्येसीं । आकांत सकळ लोकांसीं । आकांत देवदानवांसीं । सकळ सृष्टीसीं आकांत ॥ १२ ॥ बांधवडी सोडील कोण । वधील कोण रावण । देवकार्य न साधे पूर्ण । येवढें विघ्न मांडेल ॥ १३ ॥ यालागीं गा कपिनंदना । वीर शूर सर्वज्ञा । ओषधि आणोनि लक्ष्मणा । जीवदाना होईं दाता ॥ १४ ॥ इतकें बोलतां अंगद वीर । सकळ वानरांचा भार । ऐकोनियां श्रीरामचंद्र । काय उत्तर बोलत ॥ १५ ॥ कपिकुळपंचानना । ऐकें हनुमंता सर्वज्ञा । भ्रातृभिक्षेचिया दाना । यालागीं शरण जाण तुज आलों ॥ १६ ॥ लक्ष्मणाचें जीवदान । तुज भिक्षा मागों आलों जाण । सर्वथा पराङ्मुख न होणें । बंधुजीवदान मज देईं ॥ १७ ॥ वनीं एकला एक अनाथ । लक्ष्मणेंवीण जालों येथ । आम्हां जीवदाता कपिनाथ । तुवां सनाथ करावें ॥ १८ ॥ वांचलिया लक्ष्मण । आम्ही बंधु चौघे जण । पांचवा हनुमंत आपण । निश्चयें जाण भाक माझी ॥ १९ ॥ पांच मिळतां एके ठायीं । रणीं युद्धाचा पाड कायी । रावणाचें भय नाहीं । घायीं ठायीं निमेल ॥ १२० ॥ हेंचि नवल सांगूं कायें । पांचही एक जाले हो पाहें । साधों शके महत्कार्य । सहजान्वयें सांगेन ॥ २१ ॥ होतां पांचांचा एक मेळा । विरे पांचां भूतांचा गोळा । पांचां इंद्रियांचा पाळा । एकहेळां भस्म होय ॥ २२ ॥ हे पांचां विषयांची विषयस्थिती । एके निमेषार्धे भस्म होती । विपर्यी शोभे चिच्छक्ती । जैं पांचही मिळती एकत्र ॥ २३ ॥ इतस्ततां विचरती जाण । ते सामर्थी येती पंचप्राण । चळण सांडोनि आपण । निश्चल जाण स्वयें होत ॥ २४ ॥ एकें आंवरिल्या चौघांस । होय पांचांची एक मूस । अहंकार चित्त बुद्धि मानस । सहज समरस स्वयें होती ॥ २५ ॥ पांचांचिया एकात्मता । कळिकाळातें हाणों लाता । कायसा काळ नियंता । ब्रह्मसायुज्यता हाता चढे ॥ २६ ॥ जिणोनि जीवशिवपदवी । स्वस्वरूप स्वयें अनुभवी । पूर्णब्रह्मत्व ठसावे जीवीं । पंचऐक्यभावीं पद ऐसें ॥ २७ ॥ यालागीं गा कपिनंदना । शीघ्र करोनि प्रयाणा । वांचवीं बंधु लक्ष्मणा । बहु प्रतारणा काय बोलूं ॥ २८ ॥ ऐसें श्रीरामाचें उत्तर । तैसेच जुत्पती समग्र । ऐकोनि आल्हादें कपींद्र । काय उत्तर बोलत ॥ २९ ॥ समुद्र ओलांडोनि आसकों । जेणें पालथी केली लंका । भेदरा लाविला दशमुखा । तो हनुमान देखा सरसावला ॥ १३० ॥ हनुमान साटोपतां जीवीं । सुरदुंदुभी त्राहाटिल्या देवीं । पुष्पवृष्टि केली अवघी । निजवैभवीं कपींद्रा ॥ ३१ ॥ सत्वर जावोनि कपिपती । ओषधी आणील निश्चितीं । सौमित्र उठवील मारुती । उदया गभस्ती न येतां ॥ ३२ ॥ लक्ष्मण उठलिया जाण । श्रीराम स्वयें आपण । निमेषार्धे वधील रावण । राज्यीं बिभीषण स्थापील ॥ ३३ ॥ फिटेल सकळांची सांकडी । सुटेल देवांची बांधवडी । आणोनियां अमरकोडी । स्वर्गी गुढी उभारिती ॥ ३४ ॥

हनुमंताचें श्रीरामांना वंदन व आश्वासन:-

ऐसा सरसावला वानर । करोनि रामनामें भुभुःकार । काय बोलिला उत्तर । श्रीरघुवीर परिसत ॥ ३५ ॥ लोटांगण श्रीरामचरणां । करून अनुवादला जाणा । सावध ऐक रघुनंदना । विज्ञापना हे माझी ॥ ३६ ॥ स्वामीस येवढी कोण चिंता । दिव्यौषधी समर्था । मजसारिखा दूत

---

१ सरळ रीतीनें. २ इकडे तिकडे. ३ ऐक्यतेला. ४ सर्व.

असतां । क्षणार्धेता आणीन ॥ ३७॥ ऐकें नरवीर-पंचानना । क्षणीं विकळ करिसी मना । तुझेनि नामें दीनजनां । आंगवण जाणा धैर्याची ॥ ३८॥ तुझेनि नामें यश कीर्ती । तुझेनि नामें धृति विरक्ती । तुझेनि नामें अगाध शांती । प्राणी पावती रघुराया ॥ ३९॥ नामीं नाहीं जन्ममरण । नामीं नाहीं निजपतन । नामीं सदा स्वानंदघन पूर्ण । नाम चिद्घन रघुवीरा ॥ १४०॥ अत्यंत जड मूढ पाषाण । नामें उद्धरले संपूर्ण । तेथें बापुडें मरण कोण । श्रीलक्ष्मण जिताविया ॥ ४१॥ मुख्य ओषधी सकळ जनीं । नाम अमृतसंजीवनी । नामें-निर्मुक्त भवबंधनीं । चूडामणी नरवीरा ॥ ४२॥ कायसें ब्रह्मशस्त्राचें बळ । कायसें बापुडें काळ । मृत्यूचें मारक सबळ । नाम केवळ रघुनाथा ॥ ४३॥ ऐसें असोनियां स्वामी । मज आज्ञा दिधली तुम्हीं । तरी दिव्यौषधी आणीन मी । ज्या दुर्गम तिहीं लोकीं ॥ ४४॥ चिंता न करीं रघुनाथा । चिंता दुःख नेदी सर्वथा । चिंतेचे बाण हृदयीं घेतां । दुःखावस्था अनिवार ॥ ४५॥ चिंता संचरल्या शरीरीं । सुख नेदी तिळभरी । लागतां चिंतेची लहरी । सुरासुरीं कांपिजे ॥ ४६॥ सुख नेदी राजभवन । सुख नेदी भोगायतन । दारापुत्रादि जन । सुख जाण न देती ॥४७॥ सुख नेदी धनसंपत्ती । सुख नेदी सकळ संपत्ती । सुख नेदी यश कीर्ती । चिंता चित्तीं प्रवेशतां ॥४८॥ चिंतेनें नव्हे इहलोक । चिंतेनें प्राप्त नव्हे स्वर्गिक । चिंतेनें न साधे योगसुख । चिंतादाह देख भला नव्हे ॥ ४९॥ परमानंदाचें वन समग्र । चिंतेनें जाळिलें चौफेर । चिंतेनें परमार्थाचें घर । निरंतर उद्वसे ॥ १५०॥ परमात्मा श्रीरामचंद्र । चिंतेनें केलासी किंकर । इतरांचा कायसा विचार । चिंता दुस्तर श्रीरामा ॥ ५१॥ ते चिंतेचा समूळ दाहो । कीरतें तुझें नाम पहाहो । एवढा तुझा नामनिर्वाहो । महाबाहो श्रीरामा ॥ ५२॥ ते समूळ चिंता सांडूनि पाहीं । स्वस्वरूपीं सावध होयीं । सौमित्रासी भय नाहीं । प्रतिज्ञा पाहीं हे माझी ॥ ५३॥ आतांचि जावोनि सत्वर । आणोनि ओषधिसंभार । क्षणें उठवीन सौमित्र । प्रतिज्ञा साचार हे माझी ॥५४॥ ऐसें बोलोनी गोळांगूळ । आह्माटिलें भूमीसीं लांगूळ । पुढील कथा अति रसाळ । श्रोते सकळ परिसोत ॥ ५५॥ एका जनार्दनाचें तान्हें । भुकाळू परी मागों नेणें । यालागीं मजकारणें । मुखीं घांस देणें जननियें ॥ ५६॥ जें गोड लागे माउलीसीं । तोंडींचें काढी ते वेगेंसीं । ओपी बाळकाच्या मुखासीं । निजमानसीं स्नेहाळ ॥ ५७॥ एका जनार्दना शरण । श्रोतीं द्यावें अवधान । हनुमान जावोनी आपण । ओषधींसीं आगमन करील ॥ १५८॥ स्वस्ति श्रीभावार्थ-रामायणे युद्धकांडे एकाकारटीकायां ओषध्यर्थहनुमंत-प्रार्थनं नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ओंव्या ॥ १५८ ॥ श्लोक ॥ १८ ॥ एवं ॥ १७६ ॥

अध्याय पंचेचाळिसावा

॥ श्रीसद्गुरुरामचंद्राय नमः ॥

अप्सरेचा उद्धार

ऐसें बोलतां हनुमंत । संतोषला श्रीरघुनाथ । स्वानंदसुखें डुल्लत । पाठी थापटित कपींची ॥ १॥

राघवः पुनरेवेदमुवाच पवनात्मजम् ।
त्वरं वीर त्वयावश्यमानेतव्या महौषधि ॥ १॥
स्वस्ति तेऽस्तु महासत्व गच्छ यात्रां प्रसादतः ।
एवमुक्तस्तु रामेण सुग्रीवेणांगदेन च ॥ २॥
सुवेलमभिसंरुह्य संपीड्याप्लुत्य वानरः ।
जगाम सत्वरं श्रीमानुपर्युपरि सागरे ॥ ३॥

---

१ धैर्य. आंगवण = शक्ती

२ भयाण-ओसाड होतें. गोळांगूळ = शेपटी

Scanned by CamScanner

श्रीरामांचा हनुमंताला आशीर्वाद व आज्ञाः- सर्वांचि बोले रघुराजा । सवेग उठीं पवनात्मजा । शीघ्र करोनि यावें काजा[1] । बंधुराजा उठवावें ॥ २ ॥ स्वस्थ असो तुझें चित्त । स्वस्थ असो जीवित । अंग प्रत्यंग समस्त । कपिनाथ निजविजयी ॥ ३ ॥ स्वस्ति असो तुजलागीं । कल्याण असो सर्वांगीं । सर्वदा विजयी जगीं । तनु सर्वांगीं सुदृढ ॥ ४ ॥ हनुमंता होईं चिरंजीवी । तेंही जीवित्व ज्ञानानुभवी । ज्ञानविज्ञानपदवी । तुझेनि व्हावी जगासी ॥ ५ ॥ आतां मी तुज देवों आशीर्वाद । तंव पूर्वींच तुझें बळ अगाध । प्रताप कीर्ति अति प्रसिद्ध । ऐक सावध सांगेन ॥ ६ ॥ बाळपणीं आकळिला भानु । तंव वज्रें इंद्रें हाणितला हनु । हनुमंत हें नामाभिधानु । तेंपासून तुज जालें ॥ ७ ॥ त्या रवीच्या धांवण्यासीं । आले लोकपाळ वेगेंसीं । ख्याति लाविली तयांसी । ऐक सावकाशीं सांगेन ॥ ८ ॥ कुंठित जालें इंद्रवज्र । शिवाचा शूळ जाला चूर । वरुणाचे पाश समग्र । चकचूर पैं जाले ॥ ९ ॥ तुज न बाधी वरुणपाश । दुसरा आश्रमीं आश्रमपाश । तिसरा कर्माचा कर्मपाश । तुज वीरेशा बाधीना ॥ १० ॥ धर्मपाश ज्ञानपाश । अहंकाराचा अहंपाश । परब्रह्मींचा ब्रह्मपाश । तुज सहसा बाधीना ॥ ११ ॥ तेथें वरुणपाश ते किती । तुज बांधावया मारुती । यमाची तेथें कोण शक्ती । तुज निश्चितीं दंडावया ॥ १२ ॥ यम नियंता[2] सकळ जगा । पदाभिमानें लगबगा । दंड घेवोनियां वेगा । तुज सवेगा दंडूं आला ॥ १३ ॥ त्या यमाचा यमदंड पाहीं । मोडून गेला तुझे देहीं । इतर बापुडीं कोण कायी । हनुमान पाहीं दंडावया ॥ १४ ॥ अग्नि वायु कुबेर चंद्र । सर्वही झाले तुझे किंकर । एवढा अदट[3] साचार । हनुमान वीर तिहीं लोकीं ॥ १५ ॥ आपुलियाहो प्रतापशक्तीं । लाहोनि[4] सकळांची वरदोक्ती । वज्रदेही ऐसी ख्याती । त्रिजगतीं मिरविजे ॥ १६ ॥ कायसें माझें वरदान । आतुर्बळी वायुनंदन । वेगें करोनि उड्डाण । बंधुरत्न मज देईं ॥ १७ ॥

हनुमंताचें उड्डाण व त्याचा परिणामः–ऐसें बोलतां श्रीरामचंद्र । सकळ वानरांचे भार । ऐकोनी पिंजारिला कपींद्र । अति म्यासुर भासत ॥ १८ ॥ पिंजारिल्या रोमावळी । दिसे विक्राळ दांताळी । मस्तक गेला नभोमंडळीं । गोळांगुळीं आवेश ॥ १९ ॥ दोन्ही दिसती नेत्रगोळ । जैसे धगधगीत इंगळें[5] । त्राहाटितां भूमीसीं लांगूळ[6] । लोक सकळ भयभीत ॥ २० ॥ वळिला पुच्छाचा आंकोडा । लंघोनि सुवेळेचा कडा । राम स्मरोनि वेगाढा । केला गाढा भुभुःकार ॥ २१ ॥ ऐकोनि त्याचा भुभुःकार । दचके कैलासीं शंकर । ब्रह्मांड हडबडिलें थोर । घोरांदर मांडिलें ॥ २२ ॥ अकाळीं प्रळयो कायसा सृष्टीं । प्रळयरुद्र निमती दृष्टी । इंद्रादिक पडिले संकटीं । प्राण कंठीं दाटले ॥ २३ ॥ कडे खचले सागरीं । वृक्ष भ्रमती गगनांतरीं । उड्डाण करितां कपिकेसरी । सुरासुरीं आकांत ॥ २४ ॥ सप्त सागरां खळबळा । धरा जावूं पाहे रसातळा । आकांत जीवमात्रा सकळा । गोळांगुळाचेनि धाकें ॥ २५ ॥ करोनियां रामनामस्मरण । सवेग केलें उड्डाण । न लागतां अर्धक्षण । सागर संपूर्ण क्रमियेला ॥ २६ ॥ उपर्युपरी गगनांतरीं । सत्यलोकपर्यंत वरी । गेली उड्डाणाची थोरी । विक्रम भारी कपींचा ॥ २७ ॥ दिशा दुमदुमिल्या संपूर्ण । प्राणांतिक सकळ राक्षसगण । तें ऐकोनियां रावण । अति चिंता मन उपजवी ॥ २८ ॥ म्हणे गेलिया कपींद्र । आणील ओषधी समग्र । उठविल्या सौमित्र । श्रीरामचंद्र नाटोपे ॥ २९ ॥ हे तंव एकमेकांपरीस । वीर रणयोद्धे कर्कश । अवघे मिळाल्या युद्धास । मग आम्हांस प्राणांत ॥ ३० ॥ आतां काय करूं विचार । प्रधान मारिले समग्र । इंद्रजितादि अखया पुत्र । कुमरें कुमर मारिलें ॥ ३१ ॥

---

१ काम. २ शासन करणारा. ३ पराक्रमी. ४ संपादून. ५ निखारे. ६ शेंपूट.

विज्ञान = विशेष ज्ञान, तत्वज्ञान, पिंजारणे = केस अस्ताव्यस्त होणे

रावणाला चिंता व कालनेमि राक्षसाला विनंतीः-
ऐसें चिंतितां रावणा । करूं विसरला भोजना । विसरला उदकपाना । अति चिंता मना पीडित ॥ ३२ ॥ निद्रा न लागे शेजेसीं । करीत असे उठीबैसी । तंव देखिलें काळनेमीसी । मग चरणासी लागला ॥३३॥ चारी मुखें सरती लाळा । दाढा विकट विकराळा । धगधगीत नेत्रगोळा । जैसे इंगळ खदिराचे ॥ ३४ ॥ जिव्हा मुखीं समसमित । अति दीर्घ चारी हात । केश नीळ कठिण तेथ । उभे दिसत शूळ जैसे ॥ ३५ ॥ अति तिखट दाढा चारी । मुख समान पर्वतदरी । खापराऐसा काळा शरीरीं । मुखें चारी समसमित ॥ ३६ ॥ वृक्ष रोंविले जैसे असती । तैसे हात पाय दिसती । भिंगुळवाणी शरीराकृती । देखतां भीती यम काळ ॥ ३७ ॥ अति भयानक शरीर । त्या प्रार्थी दशशिर । तुवां जावोनि सत्वर । पर्वतेंद्र ठाकावा ॥ ३८ ॥ लवणादि सकळ समुद्र । कुशद्वीप समग्र । लंघोनियां क्षीरसमुद्र । पर्वतेंद्र ठाकावा ॥ ३९ ॥ तुज नभोवेगें गमन । म्हणोनि आलों तुज शरण । तेथें गेला कपिनंदन । त्यासीं विघ्न करावें ॥४०॥ काळनेमी ऐक विनंती । लक्ष्मणा भेदलीसे शक्ती । उदया येतां गभस्ती । सौमित्र निश्चितीं मरेल ॥ ४१ ॥ यालागीं वायुनंदन । करोनि सवेग उड्डाण । दिव्यौषधी आणोन । स्वयें लक्ष्मण उठवील ॥४२॥ उदया न येतां गभस्ती । आणोनि ओषधी समस्तीं । वांचवावया निश्चितीं । प्रतिज्ञा मारुति करून गेला ॥ ४३ ॥ तत्काळ ओषधी आणोन । आतांचि उठेल लक्ष्मण । मग त्यासीं झुंझेल कोण । रामलक्ष्मण आतुर्बळी ॥ ४४ ॥ अति बळिया हा वायुनंदन । कळिकाळा नाटोपे जाण । बलिष्ठ सकळ वानरगण । त्यांसीं कोण झुंझेल ॥ ४५॥ कपटेंकरून ब्रह्मशक्ती । आकळिलाहे ऊर्मिलापती । तंव कार्य साधावें हातोहातीं । उदया गभस्ती न येतां ॥ ४६ ॥ चंद्रामृतें सदा पूर्ण । चंद्राचल म्हणती म्हणोन । एरवीं तो द्रोणाद्री जाण । नामाभिधान विख्यात ॥ ४७ ॥ रूपा आलें चंद्रामृत । अमृतसंजीवनी त्यासी म्हणत । ओषधी ऐशा अनंत । पर्वतीं समस्त वर्तती ॥ ४८ ॥ तेथें गेला कपिनंदन । बहु माया करोनि आपण । त्यासीं करावें विघ्न । सूर्योदयो जंव न होय ॥ ४९ ॥ तेंही मायेचें लक्षण । जटाधारी वल्कलाभरण । सर्वांगीं भस्मोद्धूळण । असाधारण ऋषिवेष ॥ ५० ॥ तापसवेष धरोन पूर्ण । करावां आश्रम निर्माण । गोंवावया कपिनंदन । माया आपण करावी ॥ ५१ ॥ सुपक्क फळें सुशीतळ जळ । सुंदर वृक्ष सुपरिमळ । आपण धरावें अति सुशीळ । गोळांगूळ विगुंतवावया ॥ ५२ ॥ निष्ठा दावावी ब्रह्मज्ञान । कथेसीं वर्णावा रघुनंदन । तेणें त्यासीं सुख गहन । कपिनंदन विगुंतेल ॥ ५३ ॥ आतिथ्य करावें हनुमंता । सुरस सांगावी रामकथा । जेणें गुंती पडे कपिनाथा । तें तें सर्वथा करावें ॥५४॥ तेथें महाशूर राक्षसी । प्राणिमात्रा सगळे ग्रासी । आपण युक्ति साधावी ऐसी । जे कपींद्रासी ते गिळी ॥ ५५ ॥ ओषधी समीप सविस्तर । जळें संपूर्ण सरोवर । सुंदर कमळीं मनोहर । तेथें कपींद्र गोंवावा ॥ ५६ ॥

तत्र त्वया प्रहंतव्य उपायेन प्लवंगमः ।
हनूमति विनष्टे तु लक्ष्मणो न भविष्यति ॥ ४ ॥
लक्ष्मणस्य विनाशेन रामो वै नभविष्यति ।
रामस्य च विनाशेन सुग्रीवो नभविष्यति ॥५॥
सुग्रीवस्य विनाशेन ह्यंगदो नभविष्यति ।
अंगदस्य विनाशेन क्षयं यास्यंति वानराः ॥ ६ ॥
ध्रुवमस्य जयो वीर गच्छ शीघ्रं महाबल ।
अर्धराज्यं प्रदास्यामि कृते कर्मणि राक्षस ॥७॥

गमन करोनि शीघ्रगती । सर्व प्रकारें असे शक्ती । जेणें मरण पावे मारुती । ते ते युक्ती साधावी ॥ ५७ ॥ मी तुज सांगों कपटगती । तंव

१ भयानक. २ सूर्य.

भीमा. रा..... १३४

नीळ = एकवनस्पती
जिच्यापासुन ... रंग काढतात

तूं केवळ कपटमूर्ती। तेथें माझी काय युक्ती। सर्वथा मारुती मारावा ॥ ५८ ॥ मरण पावल्या हनुमंत। सौमित्र मरेल त्वरित। मरण पावेल रघुनाथ। दोघां मृत्य त्याचेनि ॥ ५९ ॥ मरण पावल्या रघुनंदन। कैसेनि वांचेल बिभीषण। सुग्रीवही सांडील प्राण। अर्ध क्षण न लागतां ॥ ६० ॥ नळ नीळ जांबवंत। जुत्पती मरतील समस्त। एवढा साधेल कार्यार्थ। जरी हनुमंत मारिला ॥ ६१ ॥ म्हणोनि धरिले दोनी चरण। देईन अर्ध राज्य जाण। चिंतासागरीं बुडतां पूर्ण। तारूं आपण स्वयें व्हावें ॥ ६२ ॥ मग ग्लानि भाकी बहुता। पडे चरणांवरी मागुता। मज होतसे प्राणांत अवस्था। जीवदाता तूं होईं ॥ ६३ ॥

कालनेमीचें अनिच्छेनें प्रयाणः—ऐसें ऐकतांचि उत्तर। दचकला राक्षसवीर। हृदयीं खोंचिला दुर्धर। कपटप्रकार भला नव्हे ॥ ६४ ॥ कपट करितां हिरण्यकशिपु। खंडविखंड केली वपु[1]। तेथें आमचा कोण प्रतापु। रुद्ररूप जिंकावया ॥ ६५ ॥ कपट साधिलें अमरेंद्रें[2]। भगीं व्यापिलें शरीरें। कपट साधिलें चंद्रें। क्षयरोगें थोर व्यापिला ॥ ६६ ॥ खाऊन जेवून घर घेणें। ऐसें मांडिलें सहस्रार्जुनें। सांडून हस्तपाद छेदणें। शेखीं प्राणें निमाला ॥ ६७ ॥ येणें रावणें जाण। सांडोनिया राजचिन्ह। भीक मागों गेला आपण। सीते कोरान्न[3] देयीं माते ॥ ६८ ॥ माता म्हणे जियेसी। भोगूं पाहे तियेसी। कपटें मेळविलें धुळीसी। सपुत्रसैन्येंसीं मारविलें ॥ ६९ ॥ इतरांची गति कायसी। कपटें नाडिलें देवांसी। ईश्वरत्व सांडोनि मानसीं। स्वयें भिकेसी लागला ॥ ७० ॥ आपण होवोनियां रंक। बळीसी मागों लागला भीक। तेणें द्वारपाळ केला देख। पुराणें असंख्य बोलती ॥ ७१ ॥ यालागीं कपटाची वार्ता। भली नव्हे गा सर्वथा। कपट करितां कपिनाथा। स्वघातासी करावें ॥ ७२ ॥ श्रीरामाचे निजभक्त। त्यांसीं कोणी कपट करित। ते स्वयेंचि मरण पावत। नरक भोगित अनिवार ॥ ७३ ॥ हनुमान श्रीरामाचा किंकर। श्रीरामभजनीं अति तत्पर। त्यांसीं कपट करी जो नर। त्याचें शरीर वांचेना ॥ ७४ ॥ ऐसें जाणतों मी आपण। स्वयें सांगतसे रावण। कपीसी जें विघ्नकरण। तें मजचि मरण ओढवलें ॥ ७५ ॥ पायां पडोनि रावणें। अर्ध राज्य देईन म्हणे। मज निमालिया प्राणें। राज्य कोणें भोगावें ॥ ७६ ॥ आतां न वचतां[4] राहों येथें। तरी रावणचि करील घात। तयापरिस हनुमंतें। होय आम्हांतें हित कांहीं ॥ ७७ ॥ हनुमान सबाह्य श्रीरघुनाथ। श्रीरामप्रेमें सदा डुल्लत। होतां त्याचेनि हातें घात। कृतकृतार्थ मी जालों ॥ ७८ ॥ ऐसें विचारोनि मनीं। मान देत रावणवचनीं। तुझी आज्ञा उल्लंघोनी। सामर्थ्य जनीं असेना ॥ ७९ ॥ ऐसा कोण आहे थोर। जो उल्लंघूं शके तुझें उत्तर। वेगें करोनि नमस्कार। निशाचर उसळला ॥ ८० ॥ पर्वता पावे जंव मारुती। तंव आपण गेला शीघ्रगती। माया केली अति निगुती। तेही निश्चितीं परिसावी ॥ ८१ ॥

> एवमुक्तं तु तद्रक्षः प्रणिपत्य दशाननम्।
> मनोजवेन वेगेन संप्राप्तश्चंद्रपर्वतम् ॥ ८ ॥
> तस्मिन्पर्वतपार्श्वे तु सोऽकार्षीन्माययाश्रमम्।
> अग्निहोत्रेण दिव्येन सोपवासकृशोदरः ॥ ९ ॥
> जटामुकुटभारेण चीरवल्कलसंवृतः।
> दीर्घश्मश्रुधरो भूत्वा तस्थौ जपपरायणः ॥ १० ॥
> गृह्याक्षमालां हस्तेन तस्यागमनकांक्षया ॥ ११ ॥

कालनेमीची माया निर्मिती व हनुमंताची मार्गप्रतीक्षाः—तेथें जावोनी रक्षोगण। केला आश्रम निर्माण। फळें जळें संपूर्ण। वृक्षारोपण अति रम्य ॥ ८२ ॥ आपण घेवोनि अग्निहोत्र। तापसवेषें निशाचर। दिसे उपवासी निरंतर। गेलें उदर खपाटीं ॥ ८३ ॥ माथां जटांचा संभार। परिधान त्यासी वल्कलांबर। वक्त्रीं[5] वाढले श्मश्रु फार। अति विचित्र

१ शरीर, २ इंद्र, ३ कोरडी भिक्षा, ४ न जातां, ५ मुखावर.

कंद = रताळं
एकसरे = एकसारखे, विलोभणां = धनलोभी
विकल्प = संशय

Scanned by CamScanner

भासती ॥ ८४ ॥ काखबळ हात । लिंग बुडालें केशांआंत । वानप्रस्थरूप तेथ । जप करीत एकाग्र ॥ ८५ ॥ हातीं घेवोनि जपमाळी । बुबुळें नेलीं भंवयातळीं । जैसी खेचरी मुद्रा लाविली । तैसी शैली दिसताहे ॥ ८६ ॥ घालोनियां वज्रासन । करोनियां एकाग्रमन । बकवत् धरोनि ध्यान । पाहे आगमन कपीचें ॥ ८७ ॥ उदकामाजी असे बक । जैसा कोणी सात्त्विक । जळवासी पुण्यश्लोक । ऐसा देख दिसतसे ॥ ८८ ॥ मत्स्य आलिया दृष्टीतळीं । गटकावोनि सगळा गिळी । तेंवी राक्षस कपटमेळीं । कपिआगमन शैली पाहतसे ॥ ८९ ॥

हनुमंताचें आगमन व दिशाभूलः— तंव दक्षिणदिशेच्या भागीं । जैसी मूस ओतिली आगी । कीं नक्षत्रांचा पुंज स्वर्गीं । दिसे वेगीं धांवत ॥९०॥ कीं बाळसूर्य उदया आला । तैसा येतसे दादुला । नातरी शेषफणाहूनि निष्टला । मणि निघाला चरावया ॥ ९१ ॥ ऐसें उड्डाण कपिनाथा । आलें पर्वताचे माथां । देखतां आकांत राक्षसचित्ता । धीर सर्वथा न धरवे ॥ ९२ ॥ डोळां पडली झांपडी[1] । हातां वळली वेंगडी[2] । पडली मनाची मुरकुंडी । नावेक भंवंडी[3] त्यासी आली ॥ ९३ ॥ मग सावध होवोनि पाही । विचारोनि आपुलेच देहीं । म्हणे मज जालें कायी । आठव नाहीं कार्याची ॥ ९४ ॥ सकळ जन्माचें निजसार । मज जोडों आलें साचार । आणि मी दुश्चिंत पामर । स्वहितविचार नाठवे ॥ ९५ ॥ म्यां स्वामिकार्य साधावें येथें । कीं मुक्त व्हावें कपिहस्तें । तें विसरोनि निजकार्यातें । मूर्च्छितचित्तें पडिलों असें ॥ ९६ ॥ ऐसें विचारोनि मनीं । स्वस्थ बैसला आसनीं । कपीनें देखिला दुरोनी । मग धांवोनी तेथ आला ॥ ९७ ॥ दुरोनी देखिला तापस । हर्षित कपीचें मानस । भरला सर्वांगीं उल्लास । ऋषिनमनास तेथ आला ॥ ९८ ॥ हनुमान श्रीरामकिंकर । रामरूप चराचर । देखे सर्वदा साचार । प्रेमा थोर श्रीरामीं ॥९९॥ ज्यासी जैसी अंतर्वृत्ती । ते जगातें तैसेचि देखती । तेही विषयींची उपपत्ती । श्लोकसंपत्ती परिसावी ॥१००॥ सज्जनाचें मुख्य लक्षण । ब्रह्मस्वरूप स्वयें आपण । जग देखणें ब्रह्मपूर्ण । कपटचिन्ह तो नेणे ॥ १ ॥

नारायणमयं धीराः पश्यंति परमार्थिनः ।
जगद्धनमयं लुब्धाः कामुकाः कामिनीमयम् ॥१२॥

जिणोनियां काम क्रोध । दमूनि इंद्रियांचें द्वंद्व । खणोनि विषयाचा कंद[4] । परमानंद पावले ॥ २ ॥ त्यांसी दृश्य द्रष्टा दर्शन । ध्येय ध्याता आणि ध्यान । ज्ञेय ज्ञाता आणि ज्ञान । अवघें चिद्घन भासत ॥ ३ ॥ हें सज्जनाचें लक्षण । लुब्ध जे कां वित्तैषण[5] । सांगों त्यांचेंही चिन्ह । सावधान अवधारा ॥४॥ द्रव्यलाभ देखे ज्यापासीं । सदा ओळखे तयासी । अणुमात्र नुल्लंघी वचनासी । म्हणे सर्वस्वेंसीं मी दास तुझा ॥ ५ ॥ देखे धनवंत वेव्हारें । सौजन्य त्यासीं अत्यादरें । विरक्त देखोनि एकसरें । स्वयें दातारें बैसवी ॥ ६ ॥ म्हणे भगवंताची कोण सत्ता । सिद्ध ईश्वरदत्तभोग असतां । सांडून धरली तापसता । अभाग्यता केवढी पां ॥ ७ ॥ वित्तैषणाचा जो नर । त्याचा ऐसा विचार । आतां कामातुर जो नर । संक्षेपाकार सांगेन ॥ ८ ॥ स्त्रीकाम ज्यांचे चित्तीं । मायबहिणींतें नोळखती । स्त्रीरूप झाली वृत्ती । जग देखती स्त्रीरूप ॥ ९ ॥ बापां भावासीं सांगतां गोष्टी । मायबहिणींचा विकल्प पोटीं । इतरांची कायसी गोष्टी । सकळ सृष्टीमाझारी ॥ ११० ॥ हनुमान साधुरत्न अगाध । साधुरत्नें अद्वैतबोध । नेणे राक्षसाचें कपट भेद । साधुत्वें शुद्ध नमूं आला ॥ ११ ॥ दिव्याश्रम मनोरम । देखोनियां महोत्तम । नमन करितां प्लवंगम । अति सप्रेम हरिरंगें ॥ १२ ॥ येरु स्वकार्या अति कुशळ । आला देखोनि गोळांगुळ । घातलें लोटांगण प्रबळ । चरणकमळवंदना ॥ १३ ॥

---

१ पर्द्यावर. २ भिंगभिरी. ३ भोंवळ. ४ मूळ कारण. ५ धनलोभ करणारे.

मुरकुंडी = मनाचे संकोचन
मूस = सोनेचांदि आटविण्याचे भांडे
झांपडी = डोळे जड होणे / नावेक = क्षणभर

हनुमंताचें स्वागतः-बैसों घातलें वरासन । आणिलें चरणक्षाळणा जीवनें । अर्घ्यपाद्यादि संपादन । पूजाविधान मांडिलें ॥१४॥ नम्र होवोनि अत्यंत । चरण चुरावया धांवत । आणिलीं फळमूळें समस्त । कपीसीं आतिथ्य मांडिलें ॥१५॥ स्वामी अंगीकारावें फळमूळ । प्राशन करावें शीतळ जळ । मार्गीं शिणलेती बहुळ । स्वेदकल्लोळ सर्वांगीं ॥ १६ ॥ दिसतोसी जैसा रामदूत । वानरतनुगृहीत । कोण कार्या त्वरित । तुम्हीं येथ येणें केलें ॥ १७ ॥ म्हणाल तूं काय जाणसी । मज भेटी झाली बहुत ऋषींसीं । त्यांहीं सांगितलें वार्तेसी । ऐक तुजपासीं सांगेन ॥ १८ ॥ रामलक्ष्मण बंधु दोघे । पितृवचनेंसीं निघती वेगें । क्रमोनियां मही स्वांगें । वना वेगें पैं आले ।१९। त्यांचा पुरुषार्थ अत्यद्भुत । परिसतां तो कपिनाथ । आवडी उठली बहुत । अनुच्चारित परिसावया ॥ १२० ॥ स्वयंवरीं भांगिलें हरकोदंड[२] । रावणाचें काळें तोंड । झाडिलें भार्गवाचें बळबंड । यश प्रचंड घेतलें ॥ २१ ॥ सीतेसमवेत दोघे जण । वना निघाले आपण । मारोनि राक्षस दारुण । वाळीही जाण मारिला ॥ २२ ॥ राज्य सुग्रीवा दीधलें । वानरसैन्य आपैसें केलें । तें वानरतनुज देखिलें । म्हणोनि पुसिलें उत्तर ॥ २३ ॥ स्वागत असो गा तुज । सनाथ करावें मज । जरी देखसी अधिकार ओज । जीवींचें गुज तुज सांगों ॥ २४ ॥

स्वागतेनार्थयित्वा च सोऽब्रवीत्त्वं क्क चागतः ।
विश्रमस्व कपिश्रेष्ठ भुक्त्वा पीत्वा च गम्यताम् १३
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान्वाक्यमब्रवीत् ।
श्रुता चेद्यपि किष्किंधा वानराणां महापुरी ॥१४॥
सुग्रीवो यत्र वसति वानरेंद्रो महाबलः ।
तस्य मित्रं महाराजो रामो दशरथात्मजः ॥१५॥
तस्य भार्या जनस्थाने हृता सीतेति विश्रुता ।
मायाविना राक्षसेन रावणेन दुरात्मना ॥ १६ ॥
तन्निमित्तं च लंकायां युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
तस्य भ्राता राघवस्य लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् १७
शक्त्यासौ ताडितो, विप्र विसंज्ञो मेदिनीं गतः ।
तस्यार्थमिह संप्राप्त औषधिं प्रति तापस ॥ १८ ॥

रामचरित्र-श्रवणानें हनुमंताला विश्वास वाटला :— श्रीरामाची निजकथा । तापसमुखें ऐकतां । उल्लास झाला कपिनाथा । देखोनि सादरता वानरीं ॥२५॥ श्रीराम असतां जनस्थानीं । रावण कपटरूपें येवोनी । शून्याश्रम[३] देखोनी । श्रीरामपत्नी चोरिली ॥ २६ ॥ ते सीतेच्या धांवण्यासीं । श्रीराम निघे वेग्रेंसीं । मार्गीं आडवे होतां राक्षसांसी । श्रीरामें त्यांसी मारिलें ॥ २७ ॥ वाळीनें पीडून सुग्रीवासी । हरिलें स्त्री आणि राज्यासी । रामें मारोनि त्यासी । सुग्रीवासी स्थापिलें ॥ २८ ॥ सुग्रीवराजा महावीर । सकळ वानरांचे भार । झाले श्रीरामाचे किंकर । बद्धोपकार होउनी ॥ २९ ॥ दोघां पडिलें अति सख्य । समुद्रीं शिळा बांधिल्या देख । न लागतां निमिष एक । लंकासंमुख येते झाले ॥ १३० ॥ युद्ध झालें घोरांदर । रावणप्रधानादि कुमर । मारिलें सैन्य जुंझार । मारिले समग्र एक एक ॥ ३१ ॥ दुःखें खवळला रावण । घेवोनि ब्रह्मशक्ति आपण । हृदय सौमित्राचें लक्षून । शक्ति दारुण हाणितली ॥ ३२ ॥ शक्ति भेदून हृदयासीं । निघोनि गेली भूमीसीं । अति विकळता सौमित्रासीं । पडिला क्षितीं निचेष्टित ॥ ३४ ॥ वांचवावया सौमित्रासी । नेवों आलों ओषधींसी । सूर्य न ये पां उदयासीं । मज त्वरेसीं जाणें असे ॥ ३४ ॥ सांगितलें सकळ वृत्त । तूं तपस्तेजें अति विख्यात । जाणोनी माझें मनोगत । शीघ्र कार्यार्थ साधावा ॥ ३५ ॥ विलंब न करावा सर्वथा । ओषधी सांगाव्या समस्ता । भास्कर उदया न येतां । मज तत्त्वतां जाणें असे ॥ ३६ ॥

१ पाणी. २ शिवधनुष्य. ३ रिकामी पर्णकुटिका. वरासन = श्रेष्ठ आसन

पानीयं पातुमिच्छामि शीघ्रं भावय तस्य मे ।
येन तृप्तिं गमिष्यामि तत्कुरुष्व महातप ॥ १९ ॥

तव दर्शनें मुनिवरा । सुखानुकोटी मज कपींद्रा । करूं पाहसी पाहुणेरा । निरोप सत्वरा मज द्यावा ॥ ३७ ॥ सेवितां सज्जनगृहींचें उदक । अंतर[1] पुनीत होय देख । प्राप्त होय जरी अन्नादिक । ब्रह्मसुख देख तो पावे ॥ ३८ ॥

याचयेच्छ्रोत्रियस्यान्नं तदभावे पिबेज्जलम् ॥२०॥

सज्जनाचे घरचें अन्न । घ्यावें बळेंचि मागोन । नाहीं तरी आपण । जीवन तरी मागावें ॥ ३९ ॥ आलियाही ब्रह्मादिक । सज्जनान्न न पवती देख । हें घडलें गा प्रत्यक्ष । गोपाळ सकळ काला करिती ॥ १४० ॥ म्हणोनि घ्यावें फळमूळांसी । तरी मी आलों रामकार्यासी । न जातां स्वामिकार्य सिद्धीसीं सर्वथा आहारासी न सेवूं ॥ ४१ ॥ सांडून स्वामिकार्यार्था । जो पुढें घालील उदरचिंता । तो महापापी तत्त्वतां । अधःपाता जाय वेगीं ॥ ४२ ॥ यालागीं स्वामिकार्य न होतां पूर्ण । न करीं फळमूळभोजन । तुझिया आदरालागीं जाण । उदकपान करीन ॥ ४३ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रक्षो वचनमब्रवीत् ।
श्रूयतां वचनं सत्यं त्वया मे वानराधिप ॥ २१ ॥
इदं महत्सरो दिव्यं पानीयं पातुमर्हसि ॥ २२ ॥

हनुमंताला सरोवराकांठीं पाण्यासाठीं पाठविलें:—

ऐकोनि कपीच्या वचनासी । राक्षस सुखावला मानसीं । अनायासें पावेल मृत्यूसी । सरोवरउदकासी प्राशितां[2] ॥ ४४ ॥ ऐसा निश्चय मानूनि पूर्ण । बोले कपीसी वचन । स्वामिकार्य न होतां जाण । आग्रह आपण करूं नये ॥ ४५ ॥ आश्रमासमीप सरोवर । अत्यंत पवित्र तेथींचें नीर । पान करितां अल्पमात्र । ओषधी समग्र देखसी ॥४६ ॥ हनुमान अत्यंत विश्वासी । कपट सर्वथा नाहीं मानसीं । मानिलें त्याचिया वचनासी । निजमानसीं कपिनाथें ॥ ४७ ॥ साधुवचनीं विकल्प करी । तो नर महादुराचारी । यश न पावे तो संसारीं । चराचरीं अति निंद्य ॥ ४८ ॥ ऐसा निश्चय करोनि पूर्ण । मानोनि ऋषीचें वचन । मगें दृष्टीं सरोवर लक्षून । उदकपान करूं आला ॥ ४९ ॥

पिबतस्तस्य पानीयं पद्मपत्रपुटेन तु ।
उदकाभ्यंतरे ग्राही पादं जग्राह दक्षिणम् ॥२३॥
ततस्तां स महाबाहुर्हनुमान्मारुतात्मजः ।
जले नयंतीं दृष्ट्वा तु नखैस्तीक्ष्णैर्व्यदारयत् ।२४।
निहता तत्क्षणे दिव्या आकाशेऽधिष्ठिताब्रवीत् २५

हनुमंताच्या लत्ताप्रहारानें मगरीचा वधः—

उदकपान हनुमंत । करावया उदकाआंत । रिघतांचि पाहीं तेथ । पायीं त्वरित धरियेला ॥१५०॥ ब्रह्मशापें सबळ ग्राही । हनुमान धरिला दक्षिण पायीं । येरू निधडा वीर पाहीं । भय नाहीं कोणाचें ॥ ५१ ॥ स्वभावें निधडा वीर । त्यावरी श्रीरामाचा किंकर । दमूं शके काळचक्र । ग्रह किंकर काय त्यापुढें ॥ ५२ ॥ करोनि श्रीरामनामें भुभुःकार । पाय आंसुडितां सत्वर । कडे पडली वेगवत्तर । दिव्य शरीर लाधली ॥ ५३ ॥ कपटें करोनि सर्वथा । श्रीरामभक्ताचे पाय धरितां । कळिकाळातें हाणोनि लाता । शापनिर्मुक्तता सत्संगें ॥ ५४ ॥ दंडकसुत उद्धत झाला । शापें राक्षसत्व पावला । तो अंगदथापा[3] हाणितला । तत्काळ केला निर्मुक्त ॥ ५५ ॥ दक्षशाप नारदासी । दोन मुहूर्त स्थिर न राहसी । तो द्वारके राहे वर्षानुवर्षीं । सत्संगासीं शाप न बाधे ॥ ५६ ॥ जळचर ग्राही शापदग्ध । लागतां हनुमंताचें पद । नखाग्रें झाली शुद्ध । सुख अगाध संतचरणीं ॥५७॥ लागतां कपीचें नखाग्र । सांडिलें शापजन्य शरीर । लाहोनि अवयव सुंदर । गगना सत्वर उसळली ॥ ५८ ॥ अंतरिक्ष गगनांतरीं । राहूनि बोलत सुंदरी । विजयी होईं कपिकेसरी । निरंतरीं रामप्रेमें ॥ ५९ ॥

१ अंतःकरण. २ प्याल्यावर.

३ अंगदाच्या मुष्टिप्रहारें करून.

दक्षिणपाय = उजवा पाय
मुहुर्त = ४८ मि.
घटी = २४ मि.

मां विजानीह्यप्सरसं विद्युन्मालेति विश्रुताम् ।
गच्छंत्याकाशमार्गेण स्वर्भानोर्दीप्तविग्रहा ॥२६॥
इह मे वसतिर्भद्र वर्षाणामयुतं शतम् ।
उक्ता च तेन ऋषिणा दीप्तक्रोधेन मानद ॥२७॥
अवज्ञातो मया शक्तस्तेनाहं पतिता भुवि ।
गच्छ ग्राही भवस्वेति शप्ताहं तेन वानर ॥२८॥
यदा वीरं हनूमंतं गृहीष्यसि जलेचरा ।
तदा शापाद्विमोक्षस्ते भविष्यति न संशयः॥२९॥
दिष्ट्या त्वमिह संप्राप्तः शापाच्चैव विमोक्षिता ३०

अप्सरेचें शापमुक्तिकथन व हनुमंताचें अभिनंदनः

कर जोडोनियां वंदन । करोनी विनवी हनुमान । मी विद्युन्मालिनी अप्सरा जाण । स्वर्गभूषण स्वर्गीचें ॥ १६० ॥ सूर्यप्रभेसम विमान । करोनी विचरतां गगन । भास्करें क्षोभोनियां जाण । ऋषिआश्रमीं विमान पाडिलें ॥ ६१ ॥ तेणें क्षोभले मुनीश्वर । क्रोधा चढले दुर्धर । न विचारिसी पात्रापात्र । कामाचार विचरसी ॥ ६२ ॥ महाग्राह जैसा कोणी । येवोनि झोंबे दाटुनी । तैसी आलीसी धांवोनी । आश्रम लक्षोनी पापिणी ॥ ६३ ॥ ग्राहाऐसी धांवसी । ते तूं महाग्राही होसी । ऐसें शापिलें वेगेंसी । तेणें ग्राहत्वासी पावलें ॥ ६४ ॥ त्यांसी होवोनि शरणागत । म्यां प्रार्थिले ते महंत । रवीसीं म्यां केलें उद्धत । दंड तदर्थ मज झाला ॥ ६५ ॥ साधूसीं जो करी छळण । अथवा करी उद्धतपण । किंवा करी जो हेळण । तत्काळ पतन तो पावे ॥ ६६ ॥ नव्हती पुराणींच्या कथा । मोझा अनुभव प्रत्यक्ष आतां । जे उपेक्षिती साधुसंतां । त्यांसीं खस्ता रोकडी ॥ ६७ ॥ ऐसें विनवितां ऋषिजन । तिंहीं होवोनी प्रसन्न । मज दिधलें वरदान । तुझें उद्धरण हनुमंतें ॥ ६८ ॥ तूं राहोनि जळवासी । धरिसी कपीच्या पायांसी । स्पर्श होतां सज्जनासीं । तेणें उद्धरसी सत्संगें ॥ ६९ ॥

न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ।
ते पुनंत्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ॥ ३१ ॥

सत्संगास्तव पाहीं । संसार तरती ते देही । इतर शाप बापुडे कायी । मुक्त होइजे सत्संगें ॥ १७० ॥ तैंपासून मी येथ । वर्षें अयुत अयुत । होतें मी तुझी वाट पाहत । झालें निर्मुक्त तुझेनि आजि ॥ ७१ ॥ जन्ममरणावस्था । मज नाहीं गा सर्वथा । म्हणोनि कळिकाळा हाणोनि लाता । स्वरूपता पावलें ॥ ७२ ॥ आपुले निजसुख पाहीं । निरोपावें सद्गुरुपायीं । तें मी लाधलें सर्वही । झालें उतराई भवश्रमा ॥ ७३ ॥ सद्गुरूची स्थिति ऐसी । स्वयें अनुभवणें ज्या सुखासी । तेंचि पावे शिष्यासीं । न्यूनाधिकासी न करोनि ॥ ७४ ॥ पित्याचें समस्त वित्त । पुत्र स्वामित्वें अंगीकारित । तैसें सद्गुरुसुख समस्त । शिष्य आक्रमित भावार्थे ॥ ७५ ॥ अजातपक्ष्याची जाति पाहीं । नेणे माउलीवांचून कांहीं । मुख पसरोनी सर्वही । ग्रास अवघाही झेलित ॥ ७६ ॥ तेही तैसेंचि प्रेमें तेणें । विसरोनि आपुलें खाणें । सगळा घांस बाळका देणें । बाळकाकारणें अवंचक ॥ ७७ ॥ तूंचि माझा ईश्वरू । तूंचि माझा सद्गुरू । मज दीना उद्धार । केला साचार तुवां एकें ॥ ७८ ॥ संसारसागरीं बुडतां । सद्गुरुवांचूनि तत्त्वतां । आन नाहीं सोडविता । सत्य वार्ता हे माझी ॥ ७९ ॥ तुवां एकलेनि एकें । उद्धरलीं ब्रह्मांडें अनेकें । तेथें मजसारिखीं रंकें । कोणे लेखें लेखावीं ॥ १८० ॥ भवसागरीं तारक । जगीं तूं एकला एक । तुजवांचूनि आणिक । न दिसे देख त्रिजगतीं ॥ ८१ ॥ एका जनार्दनाचे रंकें । अंध पंगु दीन मुकें । देखोनियां एकाएकें । सत्वर देख आलिंगी ॥ ८२ ॥ नाम एक रूप एक । वर्णाश्रमधर्म एक । जगीं जनार्दन एक । नाम तारक त्रिजगतीं ॥ ८३ ॥ एका जनार्दना शरण । करोनि अप्सरा स्तवन । सांगों पाहे पुढील चिन्ह । सावधान

१ दुःख. २ पंख फुटले नाहींत अशा पक्ष्याची. ३ दुसरा.

अयुत = दहा हजार

परिसावें ॥८४॥ सज्जनांचा स्वभाव पूर्ण । दीनदयाळु चातकघन । अनाथासी देखतां जाण । घेती धांवोन उचलोनि ॥८५॥ गोड लागे निजमानसीं । तें वंचोनि स्वगोत्रासी । नेदोनि स्त्रीपुत्रासी । अनाथासी अर्पित ॥८६॥ यापरी मी अनाथ । भवदरिद्रें होतों पीडित । एका जनार्दनीं येथ । केला सनाथ त्रिजगतीं ॥८७॥ जालें अप्सराउद्धरण । पुढें काळनेमीचें मर्दन । एका जनार्दना शरण । गोड निरूपण उरलें असे ॥१८८॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे युद्धकांडे एकाकारटीकायां अप्सराउद्धरणं नाम पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४५॥ ओंव्या ॥१८८॥ श्लोक ॥ ३१ ॥ एवं ॥ २१९ ॥

अध्याय शेहेचाळिसावा

॥ श्रीरामसद्गुरवे नमः ॥

हनुमंताचें नंदिग्रामाला प्रयाण

अप्सरेनें हनुमंताला राक्षसी मायेची कल्पना दिलीः—उद्धरोनियां ते खेचरी[1] । विजयी झाला कपिकेसरी । येरी राहोनि गगनांतरीं । मधुर स्वरीं अनुवादे ॥ १ ॥ तुझिया उपकारा हनुमंता । काय म्यां उतरायी व्हावें आतां । कांहीं विनवीत तत्वतां । सावधानता परिसावें ॥ २ ॥ तूं अदट दादुगा वीर होसी । कळिकाळातें दृष्टी नाणिसी । त्याहीवरी रामस्मरणेंसीं । अहर्निशीं डुल्लत ॥ ३ ॥ रामनामस्मरणापुढें । विघ्न कायसें बापुडें । आश्चर्य देखिलें वाडेंकोडें । तुजपुढें सांगेन ॥ ४ ॥ तूं भावार्थी श्रीरामभक्त । नेणसी कपटाची मात । निष्कपट तूं कपिनाथ । राम देखत सर्वत्र ॥ ५ ॥ विनवीत असें मी तुजप्रती । सावध ऐकें कपिपती । केवळ कपटाची कपटमूर्ती । तो हा राक्षस चित्तीं मानावा ॥६॥

> भृशं प्रीतास्मि ते वीर राघवाज्ञां प्रकुर्वतः ।
> पापात्मा एष दुर्बुद्धिर्येन त्वं मन्यसे ऋषिम् ॥ १ ॥
> जहि रक्षो महामायं विप्रवेषं महाबलम् ।
> एष राक्षसराजेन रावणेन दुरात्मना ॥ २ ॥
> प्रेषितस्त्वद्विनाशाय कालनेमिर्निशाचरः ।
> इत्युक्त्वा वायुपुत्राय साप्सरा कामरूपिणी ॥ ३ ॥
> अंतर्धानं गता तत्र दृश्यमाना हनूमता ॥ ४ ॥

तूं रामाचा निजभक्त । स्वामिकार्यालागीं उद्युक्त । अति संकटीं दूर पंथ । क्रमोनि येथ आलासी ॥७॥ ज्यासी म्हणती परम साधु । तो हा कपटी महामैंदु । जाण राक्षस दुर्बुद्धु । तुज छळवाद करूं आला ॥ ८ ॥ रावणाचा परम आप्त । प्रतिज्ञा करोनियां येथ । ठाकून आला द्रोणपर्वत । छळणार्थ तुजलागीं ॥ ९ ॥ हा काळनेमी राक्षस । ब्राह्मणरूपें तापस । धरोनी आला तापसवेष । अति दुर्धर्ष महापापी ॥१०॥ झणें याचा विश्वास धरिसी । छळण करील क्षणार्धेंसीं । छळछद्में याची मिरासी । बहु मायेसीं जाण तूं ॥ ११ ॥ जंव उदया ये सुभानु । तंव गोंवावा कपिनंदनु । कां मारावा सिंतरूनु । ऐसा पण करोनि आला ॥ १२ ॥ सत्य मानीं माझें वचन । वधीं महापापी दुर्जन । न मारितां करील विघ्न । सत्य जाण कपिनाथा ॥१३॥ ऐसें बोलोनि सुंदरी । गेली अंतरिक्ष गगनांतरीं । चाकाटला तो अंतरीं । कपिकेसरी अति विस्मित ॥ १४ ॥ गेली असतां स्वर्गांगना । आश्चर्य वर्तलें कपिनंदना । विचार आदरिला निजमना । दुष्टहननालागोनी ॥ १५ ॥ सबाह्य स्मरोनी रघुनाथा । राक्षस दुष्ट अवलोकितां । समूळ उडाली कपटता । श्रीरामदूताचेनि भेणें ॥१६॥ देखणा होवोनियां देहीं । पाहणें पाहतां ठायीं । दृश्यादृश्यत्वाचि नाहीं । द्रष्टा तोही हारपे ॥ १७ ॥ द्रष्टा हर-

---

१ आकाशसंचारी अप्सरा. २ कदाचित्.

सिंतरूनु = छकून
अदट = धीट, पराक्रमी, अजिंक्य
दादुगा = दांडगा, मोठा
वाडेकोडे = कौतुकाने

पलिया पाहीं । दर्शन नुरेचि कांहीं । भावनेसीं ठाव नाहीं । वेगळें कांहीं दिसेना ॥१८॥ द्रष्टा होय परिच्छिन्न । तरी भासे दृश्याचें भान । झालिया त्रिपुटीसीं बोळवण । कपटचिन्हे तेथें कैंचें ॥ १९ ॥ एका श्रीरामनामासाठीं । उडती कपटाचिया कोटी । तो श्रीराम कपिसेनिष्ठीं । कपटगोष्टी तेथें कैंची ॥ २० ॥ निर्धारोनि पाहे तो कपींद्र । दिसे राक्षस भ्यासुर । महापापी दुराचार । यासी सत्वर मारीन ॥ २१ ॥ तेणें साधून पुरुषार्थ । करूं आला माझा घात । अति बळी रामदूत । याचा निःपात करीन ॥२२॥ ऐसें बोलोनि कपींद्र । आला राक्षसासमोर । बोल बोलोनि निष्ठुर । स्वयें वानर सरसावला ॥२३॥ अरे पापिया निशाचरा । झणीं पळसी दुराचारा । तुझिया करीन मी संहारा । कपटाचारा सांडीं परतें ॥ २४ ॥ ऋषिरूप धरोनि तापस । करूं आलासी छळणास । आतां होईं सावकाश । करीं युद्धास निजबळें ॥ २५ ॥ माझेनि हातें त्वरित । आजि न वांचसी जीवें जीत । ऐसें जाणोनि निश्चित । करीं पुरुषार्थ निजबळें ॥ २६ ॥ ऐसें बोलतां मारुती । सरसावला राक्षसमूर्ती । रणीं जिंकावया कपीप्रती । साटोप चित्तीं मांडिला ॥२७॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कालनेमिर्निशाचरः ।
रूपं विकुरुते घोरं दशकल्पप्रमाणतः ॥ ५ ॥
ऊर्ध्वं तु योजनं पंच धुन्वन्रूक्षशिरोरुहाम् ।
अष्टौ दंष्ट्राः सुतीक्ष्णाग्राः सृक्किणीरपि संलिहत् ६
विवृते नयने घोरे मेघस्तनितनिःस्वनः ।
अर्धदग्धमलाते च प्रगृह्याभ्यपतद्धरिम् ॥ ७ ॥

मायावी राक्षसाच्या वधानें गंधर्वांची झोपमोड व क्रोधः-ऐकोनि कपीचें उत्तर । काळनेमि निशाचर । धरीत विक्राळ शरीर । अति भ्यासुर भासत ॥ २८ ॥ दश योजनें वाढला उंच । आडवा योजनें पांच । माथांचे उभारले कच[2] । जैसे वृक्ष शूळप्राय ॥ २९ ॥ आठही दाढा समसमित । मांसाचे चाकळे[3] आंत । चघळी अशुद्धें[4] निथळत । कैसा भासत भ्यासुर ॥ ३० ॥ भोंवयांतळीं बुबुळें खोल । जैसे धगधगीत इंगळ । तैसे दिसती नेत्रगोळ । अति विक्राळ आकृती ॥ ३१ ॥ जैसा मेघ गडगडिला । तैसा निशाचर गर्जिन्नला । कोलीत घेवोनि धांविन्नला । हनुमान दृष्टी लक्षूनी ॥ ३२ ॥ प्रताप देखोनि निशाचरीं । वेगीं वाढला कपिकेसरी । दहा योजनें गगनांतरीं । उसळोनि दूरी चालिला ॥ ३३ ॥ जैसा तापला लोहगोळ । तैसा परतला गोळांगूळ । सवेग चालिला सबळ । जैसा कल्लोळ अग्नीचा ॥ ३४ ॥ लक्षोनियां निशाचर । उडी घातली सत्वर । झालें शतचूर्ण शरीर । कपिभार वरी पडतां ॥ ३५ ॥ तरी राक्षस आतुर्बळी । आक्रंदें दिधली आरोळी । कपि तुझी युद्धसमेळीं । मी रांगोळी करीन ॥३६॥ ऐसें बोलतां राक्षस । भूमीं आदळला कर्कश । निधा उठिला बहुवस । पर्वतेश दणाणिला ॥ ३७ ॥ शब्द झाला अत्यद्भुत । गंधर्व होते निद्रिस्थ । ते उठोनियां तेथ । सैरा[5] धांवत पर्वतीं ॥ ३८ ॥ दणका उठिला दुर्धर । जागे झाले सत्वर । घेवोनियां शस्त्रास्त्र । पर्वतेंद्र शोधिती ॥ ३९ ॥

तं निहत्य महानादं ननाद च महाकपिः ।
तेन नादेन गंधर्वाः प्रबुद्धाः शैलवासिनः ॥ ८ ॥

तंव देखिला कपिकेसरी । भंवता वेढिला समग्रीं । वर्षताती शस्त्रास्त्रीं । निशीमाजी चोरी कैंवी करिसी ॥ ४० ॥ तूं कोण कैंचा कोण आहेसी । मध्यरात्रीं कां आलासी । पर्वतीं सैरा विचरसी । आज्ञा कोणासी पूसिली ॥ ४१ ॥ निशि मध्यान्ह-अंधारीं । तूं विचरसि गिरिशिखरीं । पर्वताकार-शरीरी । कोण धरेवरी पाडिला असे ॥ ४२ ॥ एक म्हणती पुसतां काय । धरा बांधा हात पाय । मध्यरात्रीं विचरत आहे । तस्कार होय सर्वथा ॥ ४३ ॥ ऐसा करिती कल्लोळ । मिनले सभोंवते

१ वानराच्या अंतःकरणपूर्वक भक्तींत. २ केश. ३ गोळे. ४ रक्त. ५ सैरावैरा.

कोलित = जळते लाकूड
निधा = प्रतिध्वनी
योजन = १२ किलोमिटर
योजन = ४ कोस
कोस = २ मैल
मैल = १.६ किलोमिटर

सकळ । तें देखोनि गोळांगूळ । मधुर बोल बोलत ॥ ४४ ॥

गंधर्वाणां वचः श्रुत्वा हनूमान्वाक्यमब्रवीत् ।
श्रुता वा यदि किष्किंधा जंबुद्वीपसमाश्रया ॥९॥
वानराधिपतिस्तत्र सुग्रीवो नाम विश्रुतः ।
मित्रकार्यार्थमुद्युक्तो रावणेनाद्य विग्रहे ॥ १० ॥
मित्रभ्राता राक्षसेन शक्त्या च विनिपातितः ।
तदर्थं संप्रयातोहमोषधीः प्रार्थयाम्यहम् ॥ ११ ॥
विशल्यकरणीं नाम ज्ञात्वेह परमौषधिम् ।
विघ्नं नैव प्रकर्तव्यं प्रसादं कर्तुमर्हथ ॥ १२ ॥
अहं वानरराजस्य भृत्यस्तु परमैर्गुणैः ।
हनूमानिति विख्यातः स्वाम्यर्थे प्रार्थयाम्यहम् १३

हनुमंतानें गंधर्वांना ओळख सांगितली व क्रोधाचें निवारण केलें:—जंबुद्वीपाचे दक्षिणकोनीं । किष्किंधा असे राजधानी । सुग्रीव राजचूडामणी । तये स्थानीं नांदत ॥ ४५ ॥ त्यासी सख्य श्रीरामेंसीं । स्वामी मानी श्रीरामासी । तन मन अर्पिलें भक्तीसीं । वानरांसीं अति प्रेम ॥४६॥ रामरावणांचें रण । युद्ध झालें अति दारुण । रावणें ब्रह्मशक्ति सोडून । बंधु लक्ष्मण पाडिला ॥४७॥ वांचवावया सौमित्रासी । नेऊं आलों ओषधींसी । विघ्न न करावें आम्हांसी । नमन तुम्हांसी मी करितों ॥ ४८ ॥ उद्या येतां गभस्ती । प्राण सांडील ऊर्मिलापती[1] । म्हणोनि ओषधी मध्यरात्रीं । नेवों निश्चितीं मीं आलों ॥ ४९ ॥ सुग्रीवेंसहित वानर । सकळ श्रीरामाचे किंकर । माझें नाम हनुमान वीर । मार्ग सत्वर मज द्यावा ॥ ५० ॥ स्वामिकार्य साधितां पूर्ण । सर्वथा करूं नये विघ्न । पुढिलांसि करितां छळण । श्रीरघुनंदन क्षोभेल ॥ ५१ ॥

हनूमद्वचनं श्रुत्वा गंधर्वास्ते महाबलाः ।
विचित्रवसनाः सर्वे नानाप्रहरणोद्यताः ॥ १४ ॥

ऐसें बोलतां कपिकेसरी । गंधर्व सरसावले भारी । केवढी रामसुग्रीवांची थोरी । ओषधि रात्रीं नेवों आला ॥ ५२ ॥ सकळ सैन्य सरसावलें । माराव्या सिद्ध झालें । गदा परिघ तिखट भाले । वर्षो लागले समकाळें[2] ॥ ५३ ॥ चौपासीं धांवती सैरा । होत गंधर्वी आडदरा । आकळावया वानरा । करिती खरा पुरुषार्थ ॥ ५४ ॥ गंधर्व मिनले चौदा सहस्र । एकला एक कपींद्र । क्रोधा चढला दुर्धर । करूं संहार आदरिला ॥ ५५ ॥ रूपें वाढला दारुण । रोमें थरकती संपूर्ण । भयानक दिसे चिन्ह । कपींद्र जाण खवळला ॥ ५६ ॥ एक मुष्टिघातें मारिले । एक दांतांतळीं रगडिले । उरले ते पुच्छीं बांधिले । मग आपटिले खडकेंशीं ॥ ५७ ॥ एकचि वेळे सत्वर । मारिले चौदा सहस्र । केला रामनामें भुभुःकार । विजयी कपींद्र स्वयें झाला ॥ ५८ ॥ ज्याचे मुखीं नामस्मरण । विघ्न त्याचे वंदी चरण । कळिकाळ स्वयें आपण । नित्य नमन त्यासी करी ॥ ५९ ॥ ऐसा नामधारक वीर । विजयी झाला कपींद्र । नामें गर्जोनि सत्वर । ओषधिभार पाहतसे ॥ ६० ॥

हत्वा गंधर्ववीराणां सहस्राणि चतुर्दश ।
पर्यटन्स गिरिं सर्वं नापश्यत महौषधिम् ॥१५॥
चिंतयामास हनुमान्कृते कर्मणि निष्फले ।
संगृह्य परिगच्छेयमुपहासो भविष्यति ॥ १६ ॥
सर्वं च पर्वतं दृष्ट्वा प्रयासे माविलंबत ।
तत्र ज्ञास्यति वैद्योऽसौ सुषेणः परमौषधिम् ॥१७॥

पर्वताचा औषधीसंबंधीं असहकारः— पर्वताचें शिखराशिखर । पाहतां ओषधिभार । सहसा नव्हती गोचर । तेणें कपींद्र खवळला ॥ ६१ ॥ चाळे मांडिले पर्वतें । दिसों नेदी ओषधींतें । नेणे माझ्या पराक्रमातें । सामर्थ्य याचें पाहूं पां ॥६२॥ म्हणोनि खवळला मानसीं । तंव ओषधी देखिल्या[3]

१ लक्ष्मण. २ एकाच वेळीं.

३ पळापळ.

चौपासी = चोहीकडे

Scanned by CamScanner

पश्चिमेसीं । धांवोनि गेला त्यांपासीं । तंव पूर्वेसीं देखिल्या ॥ ६३ ॥ उत्तर दक्षिण समस्त । अवघा पर्वत लखलखीत । वानर विस्मित जाला तेथ । काय येथ करावें ॥ ६४ ॥ ओषधी म्हणोनि धरूं जाय । तंव झाडोरा कैंचा काय । तो सांडोनि आणखी पाहे । तंव तेथेंही होय तैसेंचि ॥ ६५ ॥ ऐसा झाला खेदक्षीण । नव्हेचि ओषधींचें दर्शन । चिंतातुर अति उद्विग्न । काय आपण बोलत ॥ ६६ ॥ आजि जितुका पुरुषार्थ केला । तितुका अवघा वायां गेला । कपटी राक्षस भेटला । तोही मारिला वायांचि ॥ ६७ ॥ दुष्कर कर्मे केलीं । तीं अवघींच वायां गेलीं । ओषधींनीं बुडी दिधली । शक्ति झाली तेही वृथा ॥ ६८ ॥ सुग्रीवा काय मुख दाखवूं । श्रीरामचरण कैसे पाहूं । अंगदा काय उत्तर देऊं । श्रीरघुराव क्षोभेल ॥ ६९ ॥ (मीं निजाभिमान केला पाहीं । ओषधी आणीन अवघ्याही । श्रीराम न साहे हें कांहीं अहंता सर्वही घातक ॥ ७० ॥ अहंता कर्म सिद्धी न वचे । अहंता सुख न घडे स्वर्गींचें । अहंता सार न पावे वेदांचें । अहंता साच घातक ॥ ७१ ॥ अहंता न साधे स्वामिकार्य । अहंतेनें साधन हत होय । अहंता यश न लाहे । निंद्य होय अहंता ॥ ७२ ॥ अहंता नव्हे चित्तशुद्धी । अहंता नव्हे साधनसिद्धी । अहंता नव्हे सत्वशुद्धी । अहंता त्रिशुद्धी घातक ॥ ७३ ॥ ऐहिक सुख नव्हे देख । अथवा नव्हे पारत्रिक । अहंता भोगिजे नरक । अहंता घातक जगा झाली ॥७४॥ ते अहंता मी आपण । श्रीरामा संमुख केली जाण । तेणें नागवलों संपूर्ण । ओषधिदर्शन नव्हे मज ॥ ७५ ॥) म्हणती हनुमान पामर । नेणे ओषधिसंभार । किती आणिलें कतवार । पालेखाइर मर्कट ॥ ७६ ॥ काय विचार करूं आतां । उपडोनी वनस्पति समस्ता । भारा बांधोनियां नेतां । उपहासता होईल ॥ ७७ ॥ धांव पाव गा श्रीरामा । माझा अपराध करीं क्षमा । पडिलों संकटीं दुर्गमा । सर्वोत्तमा पाव वेगीं ॥ ७८ ॥ मी तुझें निजबाळक । ज्ञानमूढ अति उत्सुक । क्षमा करोनि सकळिक । कृपा आवश्यक करीं मज ॥ ७९ ॥ ऐसी उत्कट चिंता । करितां तया कपिनाथा । श्रीराम आठवला चित्ता । बुद्धिदाता निजभक्तां ॥ ८० ॥ जो कायावाचामनेंसीं । शरण रिघे श्रीरामासीं । क्षणार्धें सोडवी त्यासी । राम भक्तासीं कृपाळु ॥ ८१ ॥ (बुद्धीची बुद्धि आपण । अंतरात्मा रघुनंदन । तेणें होवोनि प्रसन्न । कपिनंदन प्रबोधिला ॥ ८२ ॥)

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ।
तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः ॥ १८ ॥

पर्वताचें उच्चाटण करून आकाशमार्गें उड्डाणः—

गजेंद्र ग्राहें धरिला असतां । संकटीं स्मरला भगवंता । काकुलती उडी सत्वरतां । घालोनि तत्वतां उद्धरिला ॥ ८३ ॥ हनुमान अखंड नामधारक । नामें पावला रघुकुळटिळक । कपीस बुद्धि स्फुरली चोख । सत्वर देख सरसावला ॥ ८४ ॥ म्हणे एवढी कायसी चिंता । मी भ्रांत कां झालों आतां । सगळा पर्वताचि तत्वतां । नेऊं सर्वथा उचलोनी ॥ ८५ ॥ सुषेण वैद्यराज तेथें । ओळखील ओषधींतें । उठवील सौमित्रातें । अर्ध क्षण न लागतां ॥ ८६ ॥ जरी विलंब करूं येथ । उदया येईल भास्वत । शक्ति वरद अद्भुत । कार्य समस्त नासेल ॥ ८७ ॥ पर्वतें मांडिलें सळ । पाहों आदरिलें माझें बळ । ओषधी लपविल्या सकळ । मज केवळ गोंवावया ॥ ८८ ॥ हाही मिनला रावणासी । गोवूं आदरिलें आम्हांसी । उपडोनि याच्या कंदासी । ओषधींसी नेईन ॥ ८९ ॥ ऐसा करोनि विचार । केला रामनामें भुभुःकार । कांपिन्नले सुरासुर । चराचर भयभीत ॥ ९० ॥

१ केरकचरा. २ खोडकर.

३ सुसरीनें.

हत = नाश झालेला

इति संचिंत्य बलवान्नानारत्नोपशोभितम् ।
सिंहव्याघ्रगजाकीर्णमुज्जहार महागिरिम् ॥१९॥

पुच्छें गुंडाळिलें बुडखातें । शिखर कवळिलें हातें । आंदोलितां पर्वतातें । भूतें आकांतें कलकलती ॥ ९१॥ करोनियां रामस्मरण । वेगीं उपडितां गिरि द्रोण । दणाणिलें त्रिभुवन । शेषफण तडकला ॥ ९२ ॥ दणाणिलें पाताळ । हडबडिले लोकपाळ । वनदेवतां खळबळ । केला कोल्हाळ सकळिकीं ॥९३॥ भेणें पळालीं वनचरें । तिहीं लंघिलीं गिरिकंदरें । ससे म्हैसे तरस तगरें । चौफेरें कळकळिती ॥९४॥ अट्टहास्य मदगजांचे । आरड ते व्याघ्रांचे । सिंहनाद सिंहांचे । तेणें दचके यमलोक ॥ ९५ ॥ आंदोळल्या द्रुमवल्ली । भूतें आकांतलीं सकळीं । त्यांहीं दांतीं तृणें धरलीं । शरण आलीं कपीसी ॥ ९६ ॥ दिशा लंघिल्या पक्षिकुळीं । सर्प रिघाले पाताळीं । दिग्गजां बैसली टाळी । दातखिळी कृतांता ॥ ९७ ॥ दश योजनें विस्तार । पंच योजनें उंची थोर । ऐसा पर्वत सविस्तर । कपींद्रें सत्वर उपडिला ॥ ९८ ॥

दशयोजनविस्तीर्णं पंचयोजनमायतम् ।
दोर्भ्यां संगृह्य तं शैलमुत्पपात विहायसा ॥२०॥

पर्वतासह हनुमंताच्या उड्डाणामुळें विचित्र परिस्थितिः—बळें आकळोनि पाहीं । पर्वत उपडिला दोहीं बाहीं । गगना उसळला लवलाहीं । श्रम नाहीं अणुमात्र ॥ ९९ ॥ छत्राक[1] झेली बाळक । गज शुंडादंडें कमळ देख । तैसा चालिला कपिनायक । गिरि अलोलिक उपडोनी ॥ १०० ॥ तळीं अंधार पडे गडद । वरी प्रकाश अगाध । हेमच्छाया अति शुद्ध । कोंदलें नभ उजेडें ॥ १ ॥ तळीं अंधार प्रकाश माथां । नभीं सवेग उडत जातां । अयोध्येचा प्रदेश पावतां । भरतें तत्त्वतां देखिला ॥ २ ॥ अति विस्मित झाला मनीं । निबिड दाटली असतां रजनी । काय जात आहे गगनीं । लक्षितां चिन्हीं लक्षेना ॥ ३ ॥ इंद्र बैसला बिमानीं । सर्वे अप्सरा घेउनी । क्रीडा करिताहे गगनीं । लाज मनीं असेना ॥ ४ ॥

भरताचा गैरसमज :–अंगत्राणें[2] वात सुटला । तेणें ओषधिनाद उठिला । ध्वनि विचित्र उमटला । तो ऐकिला भरतानें ॥ ५ ॥ म्हणे केवढा हा उद्धत । वाद्यें लावोनि अद्भुत । अप्सरांसह विमानांत । सैरा विचरत आकाशीं ॥ ६ ॥ स्वयें घेवोनि वाराङ्गना । विमान हिंडवी गगना । उल्लंघोनी साधुसज्जनां । करी अटण उन्मत्त ॥ ७॥ जो स्त्रीसवें निरत झाला । मद्यप्राशनीं मातला । जो धनलोभें भुलला । त्याचा गेला विवेक ॥ ८ ॥ वेश्यागमनीं जे रत । ते सर्वदा अतिउन्मत्त । नाठवे स्वार्थ परमार्थ । स्वेच्छा विचरत खर जैसा ॥ ९ ॥ खर नेणे मर्यादा । दिवसा देखतां जनपदा । वेश्याद्वारीं विचरे सदा । न सरे कदा माघारा ॥ ११० ॥ लाता हाणितां उरावरी । प्रीतीं धांवे संमुख खरी । पदाभिघात मुखावरी । आवडीं करीं झेलित ॥ ११ ॥ तैसा पुरुष कामाचारी । सुखचि मानी निरंतरी । पाऊल जाऊं नेदी दुरी । हृदयावरी झेलित ॥ १२ ॥ म्हणे जन्मांतरींचीं फळलीं भाग्यें । इचें पादकमळ हृदयीं लागे । दैवें दंडिलीं अभाग्यें । वृथा वैराग्यें कष्टती ॥ १३ ॥ स्त्रीकामाची ऐसी रीती । ऐक मद्यप्याची स्थिती । वेंचून पदरची संपत्ती । स्वयें होती जगनिंद्य ॥ १४ ॥ जेणें द्रव्यें ऐहिक भोग जोडे । सकाम कर्मे स्वर्ग आतुडे । निष्कामें तरी डोळ्यांपुढें । तिष्ठे रोकडें मोक्षसुख ॥ १५ ॥ वेंचूनियां ऐसें धन । करिताती मद्यपान । ते निजात्मघाती संपूर्ण । नरकसेवन आकल्प ॥ १६ ॥ धनलोभी जे लुब्धक । स्वप्नीं न देखती सुख । जन्मादारभ्य[3] देख । भोगिती नरक अनिवार ॥ १७ ॥ मरणांत झटें घेतां । रुका न मिळे सर्वथा । तथापि सायास

१ यमाला. २ छत्री.

३ जन्मापासून.

अटण = भ्रमण, हिंडणे
निरत = आसक्त
वाराङ्गना = वेश्या

करितां । आळस चित्ता उपजेना ॥ १८ ॥ ऐसें ऐशा कष्टें मिळे । तें वाढवी उपायबळें । निजशरीर कष्टविलें । जेणें फळे निजमोक्ष ॥ १९ ॥ जेणें भोगिजे इहभोग । जेणें भोगिजे स्वर्गभोग । जेणें साधे महायोग । जीवशिवविभाग जेथ लाहे ॥ १२० ॥ एवढिये प्राप्तीचे दाते । ते कष्टती धनार्जनातें[1] । इतरांसी कोण पुसे तेथें । दुःखी समस्तें संगतीचीं ॥ २१ ॥ देव धर्म नेणती कांहीं । पर्वकाळ ठाउका नाहीं । श्राद्धाची संभावना नाहीं । निराश पाहीं सदा पितर ॥ २२ ॥ जैं धनाचा वेंच होय । तैं प्राणचि जाऊं पाहे । सणावाराची नेणे सोय । अतिथि येथें काय करील ॥ २३ ॥ कष्टें जोडिली संपत्ती । ते ठेविती अति निगुतीं । तोंडीं दगड माती घालिती । आपण मरती धुळी खात ॥ २४ ॥ ऐसी एक एकाची जाती । अधःपाता स्वयें नेती । तिन्ही एकत्र जेथें मिळती । तें दुःख किती सांगावें ॥ २५ ॥ ऐसा स्त्रीमदें मातला । विमानीं विचरत एकला । सज्जनांचा उलंघू केला । उन्मत्त छायेला पाडितसे ॥ २६ ॥ आम्ही सूर्यवंशी राजे नियामक । आम्हां स्वधर्म हाचि देख । उद्धतासीं लावणें सीकें[2] । विचार आणीक असेना ॥ २७ ॥

◇ **भरताच्या रामनामांकित बाणाचा हनुमंतावर आघातः**—म्हणोनि रामनामांकित बाण । धगधगीत अति दारुण । चापीं साज़िला आपण । दुष्टदळण करावया ॥ २८ ॥ करोनि रामनामस्मरण । धनुष्यीं ओढी काढून । बाणासी आज्ञा करून । दुष्टदळण करावें ॥ २९ ॥ बाण श्रीनामांकित । हनुमान श्रीरामभक्त । जीवापरिस अत्यंत आप्त । राम स्मरत सर्वदा ॥ १३० ॥ सुटोनि शितीच्या कडकडाटीं । बाण पडिला अति संकटीं । कोणावरी करावी शरवृष्टी । अभक्त दृष्टी दिसेना ॥ ३१ ॥ परतोनि जावें जरी येथून । भरत दंडील संपूर्ण । कपीसीं करावें कंदन । तरी यासीं स्मरण श्रीरामाचें ॥ ३२ ॥ भरत श्रीरामाचा निजभक्त । कपि सप्रेम राम स्मरत । माझा न चले पुरुषार्थ । बाण विस्मित विचारी ॥ ३३ ॥ भरताची आज्ञा ऐसी । जे दंडावें अति दुष्टासी । दुष्ट म्हणों न ये कपीसी । रामस्मरणेंसीं डुल्लत ॥ ३४ ॥ स्वामीच्या आज्ञेचें उल्लंघन न घडे । साधुअवज्ञा शिरीं न चढे । ऐसें विचारोनि वाडेंकोडें । चरणांकडे चालिला ॥ ३५ ॥ धरिलिया सज्जनांचे पाय । अपजय कधींच न होय । स्वामिकार्य सिद्धीस जाय । विजयी होय त्रैलोक्यीं ॥ ३६ ॥

रामनामांकित बाणामुळें हनुमंताला चिंताः—
ऐसा निश्चय करोनि पूर्ण । पायीं मिठी घाली बाण । स्वयें विस्मित कपिनंदन । बाण कोण कोणाच ॥ ३७ ॥ ऐसें विचारिता मनीं । बाण अवलोकित नयनीं । देखतां श्रीरामनामांकित चिन्हीं । वायुनंदना अति विस्मयो ॥ ३८ ॥ श्रीरामाचा बाण होय । अतिक्रम याचा करूं नये । साष्टांगें नमन करिता होये । रामस्नेहें भावार्थें ॥ ३९ ॥ कपि कांक्षी बाणाचें वचन । तंव तो बोलेना संपूर्ण । पाहूं आदरिलें त्याचें चिन्ह । तंव तळीं बाण ओढित ॥ १४० ॥ उदया येईल दिवाकर । म्हणोनि सौमित्रासी रघुवीर । घेवोनि आला मजसमोर । बाण सत्वर तेथें ओढी ॥ ४१ ॥ कीं उठवोनि सौमित्र । वधोनियां दशशिर । करोनि बिभीषण राज्यधर । स्वयें सत्वर येथें आला ॥ ४२ ॥ मी नपुंसक सर्वथा । न पवेंचि स्वामिकार्यार्था । धिक् माझें जीवित्व वृथा । कोण अर्था जात असें ॥ ४३ ॥ ऐसा झाला अति दुःखी । सर्वेचि बाणातें अवलोकी । तंव तो ओढी अधोमुखीं । एकाएकीं सत्वर ॥ ४४ ॥ कार्य न साधेच माझेन । वेगें करीन देहपतन । म्हणोनि कृपाळु रघुनंदन । सत्वर बाण पाठविला ॥ ४५ ॥ आतां असो कांहीं भलतें । आज्ञा करणें निश्चितें । स्वयें अनुसरला बाणातें । विलंब येथें नये करूं ॥ ४६ ॥

---

१ धन मिळविण्यासाठी. कांक्षी = इच्छा २ शिक्षा. निगुती = सावधानता

अपजय = पराजय

अतिक्रम = उल्लंघन, अपमान

Scanned by CamScanner

हनुमंताचें बाणाच्या मागोमाग जाणें:–हनुमान आज्ञेचा किंकर । आज्ञा नुल्लंघी अणुमात्र । टाकिलें बाणावरी शरीर । निघाला सत्वर बाणवेगें ॥ ४७ ॥ पातला अयोध्येचा आराम । पुढें देखिला नंदिग्राम । रचना अति मनोरम । भक्तोत्तम भरत जेथें ॥ ४८ ॥ एका जनार्दना शरण । दोघांची भेटी अति गहन । दोघे प्रेमळ संपूर्ण । दोघे दोनीपण विसरती ॥ ४९ ॥ एका जनार्दन कृपाळु जननी । गोड न खाय बाळावांचूनी । मुखींचा घांस काढोनी । माझ्या वदनीं घालित[1] ॥ १५० ॥ जें अत्यंत खावों नेणे । त्याचे मुखीं घांस देणें । न खातां पायांवरी बळें पाडणें । घांस कोंदणें मुखामाजी ॥ ५१ ॥ वांझेसी हें न कळे चिन्ह । व्याली जाणे वेदन । कृपाळु एका जनार्दन । जिये अभिधान[2] विश्वमाता ॥ ५२ ॥ ब्रह्मादिक पुत्र व्याली । जियें ब्रह्मांडें सृजिलीं । निजकर्में तृणें मानिलीं । मज ते चाली लक्षेना ॥ ५३ ॥ तान्हेल्या उदक द्यावें । कीं भुकेल्या जेऊं घालावें । मज हें सर्वथा न संभवे । तेणें ओल्हावे[3] माउली ॥५४॥ यासीं काय करूं आतां । जन्मोनि झाला अकर्ता । किती याची करूं चिंता । कांहीं सर्वथा जाणेना ॥ ५५ ॥ घांस तोही घेवों नेणे । म्हणवूनि निजमुखींचें काढणें । माझ्या मुखीं कोंदणें । बाळाकारणें कृपाळु ॥ ५६ ॥ अति सुरस रामकथा । माउलीसी घांस-गोड घेतां । आड मी आलों अवचितां । कांहीं सर्वथा जाणेना ॥ ५७ ॥ तेही कृपाळु कैसी । तोंडींचें काढोनि वेगेंसीं । ओपितां माझिये मुखासीं । निजमानसीं सुखावे ॥ ५८ ॥ बाळकाच्या धर्णीं धांइजे । कां शिष्याचेनि झालेपणें होइजे । आणिका हें न कळे सहजें । सद्गुरूनें जाणिजे कीं प्रसवतिया ॥ ५९ ॥ एका जनार्दना शरण । कपि रामाज्ञा धरून । बाणें आणिला आपण । गोड कथन पुढें असे ॥ १६० ॥ श्रोते कोपती झणें[4] । सैराट भरला रानें । ओढिला एका जनार्दनें । कांहीं मनें स्मरेना ॥ १६१ ॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे युद्धकांडे एकाकारटीकायां हनुमंतनंदिग्रामगमनं नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ओंव्या ॥ १६१ ॥ श्लोक ॥ २० ॥ एवं ॥ १८१ ॥

अध्याय सत्तेचाळिसावा

॥ श्रीसद्गुरुरामचंद्राय नमः ॥

भरत-हनुमान भेट

भरताची राममय स्थिति:– हनुमान अत्यंत विश्वासी । अनुसरोनि बाणासीं । आला नंदिग्रामासीं । जेथें भरतासीं निवास ॥ १ ॥ भरत श्रीरामाचा निजभक्त । भरतें भक्ति उल्लासित । आचार्य भक्तीचा भरत । भरतें निर्मुक्त चराचर ॥ २ ॥ भरतें भक्ति विस्तारली । भरतें भक्ति प्रकाशिली । भरतें भक्ति वाढविली । भरतें पाल्हाळिली निजभक्ती ॥ ३ ॥ भरत भक्तीचा निजठेवा । भरत भक्तीचा विसावा । भरत भक्तीचा ओलावा । भक्तीच्या गांवा रिगम भरता ॥ ४ ॥ भरतें सत्य सद्भावो । भरतें साचार अनुभवो । भरतें प्रकट रामरावो । सर्वत्र पहा हो सर्वांसी ॥ ५ ॥ भरतें आपंगिली भक्ती । भरतें वाढविली विरक्ती । भरतें पाहिली निजशांती । भूतें भोगिती स्वानंद ॥ ६ ॥ मलयाद्रीच्या ठायीं । चंदनाची पैं झाडी पाहीं । तेणें डोंगर सर्वही । केला लवलाहीं चंदन ॥ ७ ॥ नाहीं आपण तेथें गेला । नाहीं उपडोनि आणिला । अंगवात वरूनि गेला । तेणें गिरि केला चंदन ॥ ८ ॥ एक वनस्पतीचा बडिवार । चंदन केला डोंगर । बहकतसे चौफेर । सुवास थोर आवरेना ॥ ९ ॥ माझ्याचि हृदयीं

---

१ घालणें. २ नांव. ३ तृप्त व्हावें. ४ कदाचित्. ५ रक्षित. ६ पसरतो.

न संभवे = शक्य नसणे, चाली = प्रकार, विसावा = आराम,

झालेपणें = जन्मे
पाल्हाळली = वाढवली, विस्तारे
निजठेवा = स्वतःची पापपुण्य पुंजी

Scanned by CamScanner

भगवंत। तो भगवंत मूर्तिमंत। तेणें काय नव्हे प्राप्त। सभाग्य संत त्रिजगतीं ॥ १० ॥

चित्ते मुकुंदो वदने मुकुंदो
दृष्टौ मुकुंदः श्रवणे मुकुंदः।
एवं सदा सर्वगतो मुकुंद-
स्ते मानवाः किं न मुकुंदतुल्याः ॥ १ ॥

दृष्टीं विषय समस्त। रामरूपें देखत भरत। दृश्य द्रष्टा दर्शन तेथ। सहज होत रामरूप ॥११॥ श्रवणीं शब्द पडतांचि जाण। शब्दार्थ श्रीराम आपण। श्राव्य श्रावक श्रवण। स्वयें चिद्घन होवोनि ठाके ॥ १२ ॥ घ्राणें घेतां वास। वासा सबाह्य परेश। घ्रेय[1] घ्राता घ्राण समस्त। चिदाकाश होवोनि ठाके ॥ १३ ॥ त्वचा घेवों जाय स्पर्शासी। तंव[2] दोहींतें राम प्रकाशी। त्वचा स्पर्श स्पर्शनासी। सहज समरसी श्रीराम ॥ १४ ॥ रसना रातली आवडीं। घेतां रामरसाची गोडी। त्रिपुटी झाली देशोधडी। रसना ओसंडी रसातें ॥१५॥ कर्मेंद्रियें याचि रीतीं। सेवितां श्रीराम चिच्छक्ती। उडाली कर्मांची कर्मगती। स्वेच्छा वर्तती निष्काम ॥ १६ ॥ ऐसा भरत रामें कोंदला। तो देशचि राम झाला। हनुमान अत्यंत सुखावला। देखों लागला अपूर्व ॥ १७ ॥ नगरा बाह्य आराम। वृक्षध्वनीं रामराम। रामरूप सकळ द्रुम। प्लवंगम विस्मित ॥ १८ ॥ दिशा दुमदुमिती रामें। तृणें कोंदलीं रामनामें। वायु गर्जे रामनामें। व्योम रामें कोंदलें ॥ १९ ॥ सत्संगें धरा सधर। भूतें वागविते निरंतर। सांडून कठिनत्व प्रकार। मृदु अरुवार स्वयें झाली ॥ २० ॥ सत्संगती ओलावली। अति शांति धरेसीं आली। एकात्मता विस्तारली। वर्तों लागली अविरुद्ध ॥२१॥ सत्संगती झाली जीवना। विसरोनि अधोगमना। ऐक्यवृत्ति सकळ जनां। अति स्वादन मधुरत्वें ॥ २२ ॥ गाय देखोनि सज्जन। निववी देवोनि जीवन। व्याघ्र पापी म्हणोन। उपेक्षण न करीचि ॥ २३ ॥ तेजासी होतां सत्संगती। आकर्षून दाहक शक्ती। स्वयें प्रकाश सर्वभूतीं। त्रिजगतीमाजी विचरे ॥ २४ ॥ ज्यानें प्रकाशिलें निजगृहीं। त्यासीं प्रकाश उणें नाहीं। पारखा चोरू आल्या पाहीं। प्रकाश त्यासही तैसाचि ॥ २५ ॥ वायु सत्संगा लाधला। चंचलत्व आपुलें विसरला। योगीश्वरा भेटों आला। निश्चळ झाला निजरूपीं ॥ २६ ॥ विचरे तरी सर्व देहीं। परी आसक्त नव्हे कांहीं। सुवास दुर्वास न म्हणे कांहीं। निःसंग पाहीं विचरत ॥ २७ ॥ सत्संगा लाधलें आकाश। खुपों नेणे पैं कोणास। विसरोनियां निरवकाश। विरक्त उदास सर्वत्र वसे ॥ २८ ॥ आपुल्या निजशरीरीं। शीत उष्ण पर्जन्यधारीं। न लिंपे एकही विकारीं। सत्संगथोरी एवढी ॥२९॥ ऐसें नगर अवघेंचि संत। श्रीरामभजनीं निरत। धन्य भाक्तिप्रतापें भरत। सौभाग्यवंत नांदत ॥ ३० ॥ कोणाही नाहीं दुर्दशा। कोणी नव्हती हीनमानसा। श्रीरामभजनें उल्लासा। सावकाश नांदती ॥ ३१ ॥ उदीम एकमोहरा करणें। अक्षराचें खरें नाणें। जैसें देणें तैसें घेणें। कोणाही उणें असेना ॥३२॥ एकचि वस्तु देतां घेतां। एका बोलाचीच कथा। एकावांचून सर्वथा। दुजी वार्ता असेना ॥ ३३ ॥ दुजेपणें दे दलाल। ठकूं[4] पाहे तत्काल। सर्वस्वें नेतां न लगे पळ। घेवोनि सबळ जातसे ॥ ३४ ॥ जेथें त्याची उडी पडे। सर्वस्वेंसीं जीवित बुडे। कांहीं उपाय न चले पुढें। पडे रोकडे अनर्थी ॥ ३५ ॥ अंगळमंगळ नंदभाषा। सवेग निवटूं पाहे घसा। प्राणिया न कळे सहसा। दलाल ऐसा द्वैताचा ॥ ३६ ॥ भरतनगरीं लोक चतुर। स्वयें उदिमी एकांगवीर[5]। होतां द्वैताचा संचार। वृत्ति सत्वर छेदिती ॥ ३७ ॥ एक एक उदीम ऐसा। आकळी सगळिया आकाशा। द्वैताची तेथें कोण

---

१ वास घेण्यास योग्य. २ नाजूक. ३ सचोटीचा. ४ व्यापारांतील सांकेतिक शब्द. ५ पुष्कळ वीरांशीं लढणारा.

दशा । परम परेशा विनटले ॥ ३८ ॥ हाटवटिया चौबारें । कथाकीर्तन चौफेरें । गातां रामकीर्ती गजरें । अंबर झरे तुषारीं ॥ ३९ ॥ आनंद भरताच्या मनीं । गेलें शून्यत्व बुडोनी । चैतन्यघन होउनी । निर्विकार जनीं सुस्थिर ॥ ४० ॥ गर्जतां रामनामें कल्लोळें । गगन अवघेंचि महुरलें । मोक्षफळीं उगडोनि आलें । ऐक्य झालें हरिरंगीं ॥ ४१ ॥

सादृश्यामुळें हनुमंताचा भरताला राम समजून कोपः देखतां नगरवृत्तांत । कपि स्वानंदें डुल्लत । पुढें देखिला भरत । अति विस्मित स्वयें झाला ॥४२॥ जटाधारी वल्कलांबर । तापसवेषी मनोहर । राजीवलोचन श्यामसुंदर । अति मनोहर साजिरा ॥ ४३ ॥ ठाणमाण गुणलावण्य । कळाविन्यास प्रसन्नवदन । देखतां कपि उद्विग्न । रघुनंदन येथें कां आला ॥ ४४ ॥ मनोमय करोनी नमन । रणपुरुषार्थे क्षोभोन । काय बोलत कपिनंदन । कोण विघ्न तुज आलें ॥ ३५ ॥ म्हणवितोसी आत्माराम । दिससी दुःखाचा आराम । रणीं सांडिला युद्धधर्म । परम अधर्म तुवां केला ॥ ४६ ॥ धीर वीर परम उदार । रणप्रवीण महाशूर । पुराणें गर्जती अपार । तें समग्र लटिकेंचि ॥ ४७ ॥ लटिकें तुझें कुळ शीळ । लटिकें तुझें व्रत सकळ । लटकें तुझें प्रतापबळ । लटिकाच केवळ पुरुषार्थ ॥ ४८ ॥ तुज पुरुषत्वचि नाहीं कांहीं । स्त्रीत्वही तुजमाजी नाहीं । नपुंसकाहूनि पाहीं । वेष तोही लटिकाचि ॥४९ ॥ लटिकी तुझी धृती कीर्ती । लटिकी तुझी शौर्यशक्ती । लटिकी तुझी स्थिती गती । लटिका निश्चितीं श्रीराम ॥ ५० ॥ वृथाचि वाढविलें नाम । वृथा तुझे नेमधर्म । वृथा तुझे धर्माधर्म । रघूत्तम वृथाचि ॥ ५१ ॥ जितुका पुरुषार्थ केला । तितुका वायांचि वाढविला । क्षात्रधर्मा बोल लाविला । रणीं सांडिला सौमित्र ॥ ५२ ॥ बिभीषण शरणागत[4] । वानर सांडिले अनाथ । सुग्रीव सांडिला तेथ । रावणें घात करावया ॥५३॥ आम्ही एक एक गोळांगूळ । गिळूं शकूं ब्रह्मांडगोळ । कायसें रावणाचें बळ । रणीं सकळ जिंकावया ॥ ५४ ॥ घायीं तळमळी सौमित्र । रणीं सांडोनि सत्वर । पळालासी तूं रघुवीर । बाण समोर धाडिला ॥ ५५ ॥ मुहूर्त एक राहतासि तेथें । क्षणें आणितों ओषधीतें । उठवोनियां सौमित्रातें । रावणातें मारितों ॥ ५६ ॥

भरताला आश्चर्य व हनुमंताला वस्तुस्थिति कथनः—श्रीरामा थोर अन्याय केला । विकळ बंधु रणीं सांडिला । ऐकतां भरत चकित जाला । पाहूं लागला आकाशीं ॥ ५७ ॥ कपि रूपें पर्वताकार । पुच्छीं बांधोनि डोंगर । गगनीं जातसे सत्वर । गर्जत थोर रामनामें ॥ ५८ ॥ दिसे अति बळें बळवंत । कळिकाळा दृष्टी नाणित । बाण देखोनि नामांकित । सत्वर येथ पैं आला ॥ ५९ ॥ होय रामदूत साचार । युद्ध मांडलें घोरांदर । पर्वत घेवोनि सत्वर । करावया संहार जातसे ॥ ६० ॥ प्रसंगें येथें हा पातला । पुसों वृत्तांत वहिला । चौदा वर्षांमाझीं भेटला । रामें धाडिला कृपाळुत्वें ॥ ६१ ॥ श्रीराम दीनदयाळ । राम भावार्थभुकाळ । राम सप्रेम स्नेहाळ । प्रणतपाळ श्रीराम ॥ ६२ ॥ राम जीवाचें जीवन । राम जीवाचें अंजन । जीवीं जीवा समाधान । राम चिद्धन बोल्ला ॥ ६३ ॥ रामकथेवीण येथ । बहुत दिवस होतों पीडित । रामें कृपा करोनि त्वरित । कपिपर्वत पाठविला ॥ ६४ ॥ यासी पुसतां प्रवृत्ति समग्र । रामकथा सविस्तर । आम्हां सांगेल वानर । अति चतुर दिसताहे ॥ ६५ ॥ ऐसें विचारोनि मनीं । भरत सादर रामश्रवणीं । पुसता झाला तत्क्षणीं । प्रेमेंकरोनि कपीसी ॥ ६६ ॥ कोण कैंचा आलासी कोठोनी । पुच्छीं पर्वत काय म्हणोनी । रामभेटी तुज कैसेनी । कोपेंकरोनी बोलसी ॥ ६७ ॥ राम कैंचा कोठील कोण । तुज कोपाया काय कारण । कोठें पडिला लक्ष्मण ।

१ कमळनेत्र. २ कळांची उपस्थिति. ३ सत्वर. ४ शरणागतांचें रक्षण करणारा. वृत्तांत.

मुद्रुर्त = ४८ मि.

Scanned by CamScanner

बानरगण ते कैंचे ॥ ६८ ॥ कैंचा बिभीषण शरणागत । कोठें रावणेंसीं झुंज होत । लक्ष्मण कैंवी झाला मूर्च्छित । कोण हेतु युद्धासीं ॥ ६९ ॥ कोण्या अर्था तूं गेलासी । पर्वत कशालागीं नेतोसी । वेळोवेळां राम स्मरसी । रामीं तुम्हांसीं सख्य कैंचे ॥ ७० ॥ हा समूळ माझा संदेहो । तुवां छेदावा महाबाहो । ह्मणें उदास होसी पहां हो । कथान्वयो सांगतां ॥ ७१ ॥ तुझे मुखीं रामस्मरण । म्हणोनि तुज आलों शरण । पुढती घालितों लोटांगण । रामकथन मज सांग ॥ ७२ ॥ भरत प्रेमाचा संपूर्ण । प्रेमें बांधिला कपिनंदन । न ओळखोनि भरतचिन्ह । राम म्हणोन उपहासी ॥ ७३ ॥ उपहासमिषें कपिनाथ । श्रीरामातें वर्णित । सूक्ष्म सर्वगत अनंत । सदोदित सांगत ॥ ७४ ॥

(हनुमंताचा राग कायम :—किती नेणतेपण घेसी । लटिकाचि प्रेमा दाविसी । जगासीं जैसा ठकवितोसी । तैसें मजसीं चालेना ॥ ७५ ॥ उघड सर्वत्र अससी । असोनि विश्वा वेड लाविसी । जगींच जगा न दिससी । पाहातां लपसी सूक्ष्मत्वें ॥ ७६ ॥ जे जे पहावया निघाले । ते ते उघडे नागवले । नागवे हळहळीत केले । हिंडविले दिगंतीं ॥ ७७ ॥ एकीं अन्नचि वर्जिलें । एक पाला खाऊं लागले । एकीं तृणरस सेविले । पाहूं लागले तुजलागीं ॥ ७८ ॥ एकां माथां जटाभार । एकीं बळविलें शरीर । एक सेविती उदक मात्र । एकीं नीरही सांडिलें ॥ ७९ ॥ एक झाले वल्कलांबर । एक चर्माच्छादनपर । एकां तृणाचें शेजार । एकां सविस्तर नरकेश ॥ ८० ॥ एक झाले जी बोडके । दंडी मुंडी भगवे सुडके । एकीं वेढिलें फडकें । एक बोलके अति चतुर ॥ ८१ ॥ ऐसे पाहती तुजलागीं । सर्वथा न दिससी जगीं । असोनि त्यांच्या सर्वांगीं । भ्रमण वेगीं करविसी ॥ ८२ ॥ तें मजसीं न चले मत । मी जाणतसें समस्त । लपलासी जेथ तेथ । मी समस्त सांगेन ॥ ८३ ॥ पाहत्याभेणें लपसी । बापुडीं वेडा लाविसी । शेवटीं पाहणें होऊन राहसी । हें कोणासीं लक्षेना ॥ ८४ ॥ निर्धारें माग काढितां । वेळ न लगे जळीं बुडतां । मत्स्याऐसा तळपतां । लाज सर्वथा असेना ॥ ८५ ॥ ओळखोनि धरितां येथ । रूप आणिकचि धरित । हात पाय पोटीं घालून तेथ । पाठी करित अति निबर ॥ ८६ ॥ पर्वत पडिल्या पाठीवरी । ओळखी न देसी तरी । तेथें धरितां निर्धारीं । रूपांतरीं लपतोसी ॥ ८७ ॥ धावण्या धांवतां मागेंसीं । भेणें भेणें शूकर होसी । वेगीं दांतीं भोय धरिसी । करुणा भाकिसी अनिवार ॥ ८८ ॥ तेथें ओळखितां निर्धारीं । जाभाडें पसरोनि भारी । गुरगुर करिसी खांबाभीतरीं । नर ना केसरी होऊन ठाकसी ॥ ८९ ॥ नख केश तिखट भारी । हातें धरोनि अंगावरी । उदर चिरोनि नखाग्रीं । करिसी बोहरी पाहत्याची ॥ ९० ॥ निर्धारितां निष्टंक । होसी बापुडा भिकारी रंक । दीन कुब्ज होवोनि देख । बळीपासीं भीक मागसी ॥ ९१ ॥ बळी राजा चतुर भारी । तेणें ओळखोनि निर्धारीं । धरोनि द्वारपाळ करी । अद्यापिवरी तिष्ठत ॥ ९२ ॥ तेथून लपतां लवडसवडें । माग न सांडिती मागाडे । मग आपुले मायेचें मडें । निजनिवाडें काढिसी ॥ ९३ ॥ लटकीच मोकलोनि धाये । रडसी ये माये ये माये । लोक म्हणती झालें काये । अपूर्व पाहें केवढें ॥ ९४ ॥ आतांचि पाहां पां रोकडें । किती मेळविलीं माकडें । सागरीं तारोनियां गुंडे । लंका कैवाडें घेतली ॥ ९५ ॥ करोनियां महारण । मारविला लक्ष्मण । शरणागत बिभीषण । तोही सांडून पळालासी ॥ ९६ ॥ तूं राम मी मारुती । लपणी न चले मजप्रती । ऊठ चाल शीघ्रगतीं । ऊर्मिलापती उठवावया ॥ ९७ ॥ घेवोनि मोहाची बुंथी । घेवोनियां दीनवृत्ती । कोण म्हणोनि मजप्रती । पुसों निश्चितीं आलासी ॥ ९८ ॥ एक उरलासे रावण ।

१ कातडें पांघरणारे, २ कठिण. ३ नाश. ४ शोधक. ५ आवरण, पांघरूण, पडदा.

Scanned by CamScanner

त्यासी मारितां न लगे क्षण । न येतां पुच्छीं बांधोनि नेईन । सत्य जाण श्रीरामा ॥ ९९ ॥ उठवीन लक्ष्मण । निर्दळीन रावण । अभिषेकीन बिभीषण । तरी मी दूत जाण रामाचा ॥ १०० ॥ सोडवीन सीता सुंदरी । सुर सोडवीन निजगजरीं । सुरवरांचे जयजयकारीं । अयोध्यानगरीं प्रवेशों ॥ १ ॥ इतुकें केल्यावीण सर्वथा । तुज ढळों नेदीं मी श्रीरघुनाथा । वायां चुकवूं नको आतां । ऊठ तत्वतां जाऊं तेथें ॥ २ ॥ धूरलक्षण ऐसें नव्हे । जेणें स्वामित्वास बाधा पावे । ऐसें न धरावें राघवें । वेगीं निघावें युद्धासी ॥ ३ ॥ तूं युद्धधर्म सांडिसी । दूषण लागे सूर्यवंशासी । आणि सकळांतें मारविसी । हत्या घेसी निजमाथां ॥ ४ ॥ पूर्वीं शिष्टाईचे वेळे । झुंझों नेदिसी गोळांगुळें । एकाचेनि पापबळें । दीनें सकळें केंवी मारूं ॥ ५ ॥ ऐशा कृपाळु रघुनाथा । न विसंबसी निजभक्तां । तें सकळ रणीं सांडितां । दयाळुता काय झाली ॥ ६ ॥ स्वर्गीं चिंतिती सुरवर । रावणा मारील रामचंद्र । बंध सोडवील समग्र । निरंतर वाट पाहती ॥ ७ ॥ ऋषि वाल्मीकाचें भाष्य । अनागत अति सुरस । राम मारील रावणास । त्या बोलास साच करीं ॥ ८ ॥ प्रतिपाळावें वेदासी । संरक्षावें पुराणासी । तुळंधावें ऋषिवचनासी । प्रतिज्ञा ऐशी श्रीरामा ॥ ९ ॥ ते प्रतिज्ञा साच करीं । रावणातें जीवें मारीं । शरणागताचा कैवारी । निजभक्तां करीं उल्लास ॥ ११० ॥ अशोक वनिकेमाझारीं । अडकली सीता सुंदरी । तिसी सोडवूनि झडकरी । अभिषेक करीं बिभीषणा ॥ ११ ॥ तुझी आण रघुनाथा । पाऊलही न घालवे सर्वथा । तुजवीण आम्ही सकळ वृथा । असारता भूमिभार ॥ १२ ॥ किती पाहसी निर्वाण । कासया-साठीं धरिसी मौन । तुजवीण न करीं गमन । येथेंचि प्राण आतां सांडीन ॥ १३ ॥ नमन तुझिया पायांसी । लोटांगण चरणांसी । बहुत झालों कासा-विसी । रणीं युद्धासी न वचतां ॥ १४ ॥ अश्रु आले दोहीं डोळां । गात्रें कांपती चळचळां । सर्वांगीं स्वेदकल्लोळ चालिला । कपि विकळ जाऊं पाहे ॥ १५ ॥

भरत शोकविह्वल व हनुमंताला सत्यकथनः—

देखतां कपीचें चिन्ह । श्रीरामीं प्रेम गहन । भरत झाला मूर्च्छापन्न । देहभावासी जाण विसरला ॥ १६ ॥ नाठवे देहगेहवृत्ती । नाठवे वर्णाश्रम-जाती । नाठवे स्वजनसंतती । जडली वृत्ती श्रीरामीं ॥ १७ ॥ नाठवे क्रियाकर्म । नाठवे धर्माधर्म । नाठवे रूपनाम । भरत सप्रेम पडियेला ॥ १८ ॥ येरीकडे कपिनंदन । झाला अति विस्मयापन्न । श्रीराम न होवोनियां कोण । मज संपूर्ण लक्षेना ॥ १९ ॥ दिसे श्रीरामसादृश्य देहीं । एक अंश उणा नाहीं । रूपलावण्यगुण कांहीं । उणें नाहीं श्रीरामा ॥ २० ॥ ठाणमाण नेटका । मेघश्याम तनु देखा । कांसे पीतांबर सुरेखा । स्वरूप देखा साजिरें ॥ २१ ॥ कपि विचारी मनांत । तंव भरत झाला सावचित्त । घालोनि लोटांगण त्वरित । कपिनाथ विनविला ॥ २२ ॥ तूं रामाचा निजभक्त । सखा जिवलग हनुमंत । रामाज्ञेसीं नित्यांकित । राम सेवित सर्वदा ॥ २३ ॥ मी श्रीरामाचा धाकटा बंधु । भजनहीन महामंदु । नायकें श्रीराम-कथागंधु । अभाग्यसिंधु मी एक ॥ २४ ॥ नायकें श्रीरामाचें नाम । नाठवे श्रीरामाचें कर्म । न देखें श्रीरामाचें प्रेम । भजनाधम मी एक ॥ २५ ॥ तूं सभाग्य कपिनंदना । सबाह्य वेंचिलें श्रीरामभजना । रामेंवीण नेणसी आना । प्रेमा गहन श्रीरामीं ॥ २६ ॥ सर्वेंद्रियांच्या ठायीं । राम कोंदला तुझे देहीं । रामावांचून नेणसी कांहीं । म्हणोनि पाहीं विनवीत ॥ २७ ॥ आजी चौदा वर्षांपाठीं । कपि तुझ्या वाक्पुटीं । ऐकिली श्रीरामाची गोष्टी । तेणें पोटीं अवस्था ॥ २८ ॥ ऐकावया श्रीरामकथा । अंतरीं अनिवार अवस्था । भक्तोत्तमा कपिनाथा ।

१ पुढील. २ भजन न करणारा. ३ उत्कंठा.

उदासता नसावी ॥ २९ ॥ अहर्निशीं हेंचि चिंतित। जो कोणी सांगेल रामचरित। आजी तूं भेटलासी येथ। तरी साद्यंत मज सांग ॥ १३० ॥

हनुमंताला चिंता:–उल्लंघोनि जासी येथ। तरी मज होईल प्राणांत। तुज कोपेल रघुनाथ। उपेक्षिला भरत काय म्हणोनी ॥ ३१ ॥ तिकडे स्वामी क्षोभेल। इकडे माझा प्राण जाईल। उभय संकटीं शिणशील। विश्वही बोल तुज लावील ॥ ३२ ॥ सद्दढ मनीं विवंचून। मज द्यावें समाधान। ऐकोनियां कपिनंदन। लोटांगण घालित ॥ ३३ ॥ मज सांगतां वृत्तांत। विलंब लागों पाहे येथ। उदया येतांचि भास्वंत। होईल घात सौमित्रा ॥ ३४ ॥ ब्रह्मशक्ति महादारुण। वरी पडतां रविकिरण। सौमित्राचा जाईल प्राण। म्हणोन त्वरेनें जातसें ॥ ३५ ॥ जरी प्रीती सौमित्रासीं। श्रीरामातें पाहूं इच्छिसी। तरी गोवूं नको मजसीं। ओषधींसी नेऊं दे ॥ ३६ ॥ तुज माझें लोटांगण। शीघ्र द्यावें आज्ञापन। विलंबीं होईल महाविघ्न। प्राण लक्ष्मण सोडील ॥ ३७ ॥

भरताचें सूर्योदय थोपविण्याचें हनुमंताला आश्वासन:–ऐकतां कपीची मात। भरत क्रोधें कृतांत। उदया येतां भास्वत[1]। करीन घात तयाचा ॥ ३८ ॥ वाहतों श्रीरामाची आण। वृत्तांत न सांगतां संपूर्ण। तत्काळ माझा जाईल प्राण। अर्ध क्षण न लागतां ॥ ३९ ॥ एका वांचवूं जातोसी। दुजियातें जीवें मारिसी। इतुकेनि सुख नव्हे श्रीरामासी। कपि जाणसी तें करीं ॥ १४० ॥ माझा प्राण जाईल येथ। शत्रुघ्न तत्काळ करील घात। तिघी माता त्वरित। प्राणघात करतील ॥ ४१ ॥ ऐकोनी युद्धकथा। आकांत होईल गा समस्तां। साद्यंत वृत्तांत न सांगतां। करिशील घाता सर्वांच्या ॥ ४२ ॥ मग येथील चरित्र। श्रीरामासी सांग सविस्तर। मारोनि माता सहोदर। येथें सत्वर मी आलों ॥ ४३ ॥ ऐकोनियां भरतवचन। हनुमान अत्यंत विस्मयापन्न। यासी न देतां समाधान। गमन आपण करूं नये ॥ ४४ ॥ उल्लंघितां भरतासी। राम क्षोभेल मानसीं। जगीं होईन अपेशी। सज्जनासी उल्लंघितां ॥ ४५ ॥ ओषधी मंदतेज होती। वेगें क्षोभेल रघुपती। हे चुकवावी अपकीर्ती। भरत चित्तीं सुखावूं ॥ ४६ ॥ उदयां येतां गभस्ती। त्यासी मारीन निश्चितीं। रवि माझी जाणे शक्ती। बाळपणीं ख्याती केली जे ॥ ४७ ॥ आतां तरी झालों टणक। श्रीरामभजनीं अवंचक। रवि बापुडें कोण मशक। उदया देख यावया ॥ ४८ ॥ ऐसें विचारोनि मानसीं। छळणें पुसे भरतासी। उदया येतां रवीसी। अनर्थासी कारण ॥ ४९ ॥ ऐकोनि कपीचें उत्तर। पोळलें भरताचें अंतर। बोलों आदरिलें खडतर। कपि उत्तर ऐकत ॥ १५० ॥ न साधतां रामकार्यासी। उदय पावतां रवीसी। समूळ छेदीन मी त्यासी। बाणाग्रेंसीं क्षणार्धें ॥ ५१ ॥ तुज उशीर होईल जरी। तरी सपर्वत बाणाग्रीं। बैसवोनियां रामशरीं। क्षणामाझारीं पाववीन ॥ ५२ ॥ एका जनार्दना शरण। हनुमान देईल समाधान। अति गोड निरूपण। सावधान परिसावें ॥ ५३ ॥ चतुर एका जनार्दन। करितां निजगुणानुकथन। शब्दासी उपरति होऊन। निजरूपीं लीन तो झाला ॥ ५४ ॥ स्वयें निजरूपीं लीन झाला। तरी न राहे उगला। निजकथा गावया वहिला। राहून ठेला साक्षित्वें ॥ ५५ ॥ कदाचित चुकवूनि जाये। म्हणऊन आड उभा राहे। सरसाचि लागला आहे। परता नव्हे अणुमात्र ॥ ५६ ॥ तरी भरंवसा नाहीं पोटीं। म्हणऊन श्रीरामासीं मज गांठी। घालोनि ठेला अवचटीं। अति संकटीं सांडीना ॥ ५७ ॥ लागलासे जेथ जेथ। कांहींही न चले मत। शोधूनि अहंबुद्धि चित्त। क्षीणवृत्त मज केलें ॥ ५८ ॥ सबाह्य माझा करोनि गोळा। एकाएकीं पालटोनि ठेला। उपाय

---

[1] सूर्य.

[2] निष्कपट.

सर्वथा तुटला । पडल्या पडल्या गाववी ।। ५९ ।।
झणें मी मौनी राहें । म्हणोनि वाचेसीं स्वयें होये ।
निजकीर्ती स्वयें गाये । करूं काय मी आतां
।। १६० ।। कांहीं न चले सर्वथा । चौखंरिलोंचि[1]
तत्वतां । शरण आलों साधुसंतां । विचार आतां
मज सांगा ।। ६१ ।। नेणें प्रेमाचे बोल । प्रमेय उथळ
कीं सखोल । नेणें योजूनि बोलें बोल । वक्ता केवळ
श्रीराम ।। ६२ ।। नेणें पदबंधव्युत्पत्ती । रीघ नाहीं
संस्कृतीं । लेखणी देवोनी हातीं । राम निजकीर्ती
लिहवितो ।। ६३ ।। यालागीं जी स्वामिनाथा । मज
बोल नाहीं सर्वथा । वरद हस्त माझे माथां । ठेवून
आतां क्षमा कीजे ।। ६४ ।। तंव कृपाळु साधुजन ।
उभय हस्तें आलिंगून । स्वयें बोलते झाले वचन ।
अमृताहून सुखकारी ।। ६५ ।। तूं कां भाकितोसि
करुणा । कासयासी होतोसि दीन । वक्ता एक
जनार्दन । तेथें तूं कोण परिहारा ।। ६६ ।। तुझेनि
मुखें हे कथा । आवडली श्रीरघुनाथा । वाचे वचन
आणि वक्ता । स्वयें तत्वतां होवोनि ठेला ।।६७ ।।
फुंक भरोनि मसकेसीं[2] । आवडे स्वामीचिया मानसीं ।
ध्वनि वाजवी जैसी तैसी । संबंध मसकेसीं
असेना ।। ६८ ।। ऐसें निजकृपा साधुवचन ।
निववला एका जनार्दन । उल्लास पावोन चौगुण ।
लोटांगणें विनवीत ।। ६९ ।। पुढील कथानुसंधान ।
भरतरामकथाश्रवण । करोनि कपीचें पूजन ।
बाणीं बैसवून बोळवील ।।१७०।। स्वस्ति श्रीभावार्थ-
रामायणे युद्धकांडे एकाकारटीकायां भरतहनूमद्दर्शनं
नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।। ४७ ।। ओंव्या
।। १७० ।। श्लोक ।। १ ।। एवं ।। १७१ ।।

अध्याय अठ्ठेचाळिसावा

।। श्रीसद्गुरुरामचंद्राय नमः ।।

श्रीरामांच्या क्रोधाचें शमन

भरतास वंदन करून हनुमंताचें वृत्तांत-कथन :—

देखोनि भरतप्रेमासी । नमन करोनि वेगेंसीं ।
सांगावया रामकथेसी । प्रेम कपीसीं अनिवार ।।१।।
आम्हां निश्चयमनें । स्वयें राम अनुभवणें । जगीं
रामरूप देखणें । भरतोल्लंघन केंवी घडे ।। २ ।। बंधु
धाकटा रामाचा । तोही आम्हां राम साचा । केंवी
उल्लंघूं याची वाचा । लावीन कथेचा अन्वय ।।३।।
भरता ऐकें सावधान । चित्रकुटीं रघुनंदन । देवोनि
तुम्हांसी समाधान । पुढारें गमन मांडिलें ।। ४ ।।
घेवोनि अगस्तीची भेटी । सांगोनियां गुह्य गोष्टी ।
शरभंगऋषि जगजेठी । उठाउठीं उद्धरिला ।। ५ ।।
विराध येवोनि आडवा । सीता उचलोनि निघे
तेधवां । रामें करोनि बाणलावा । महाबाहो मारिला
।। ६ ।। जटायूसीं सख्य पडिलें । येवोनि पंचवटीसीं
राहिले । आश्रम मनोरम रचिले । रावण ठेविलें
जटायूसी ।। ७ ।। करितां वनविहारासी । सौमित्रें
मारिलें शंबरासी । शूर्पणखा माता होय त्यासी ।
लक्ष्मणासी छळूं आली ।। ८ ।। सौमित्रें केलें विंदान ।
सवेग छेदिले नाक कान । खरदूषणां गेली शरण ।
रामलक्ष्मण मारावया ।। ९ ।। चौदा सहस्र रक्षोगणें[3] ।
त्रिशिरा आणि खर दूषण । श्रीराम लक्षोनी आपण ।
दारुण रण करूं आले ।। १० ।। एकलेनि रामें
आपण । मारिले न लागतां क्षण । मुक्त करोनि
जनस्थान । द्विजां दान दिधलें ।। ११ ।। ऐकोनियां
ते मात । तळमळी लंकानाथ । सीताहरणासी उद्यत ।
छळणार्थ करूं आला ।। १२ ।। मृगवेष दिधला
मारीचासी । देखतां सीता उल्लासी । त्वचा मागे

१ चोंहोंकडे बांधिला गेलों. २ चामड्याच्या पिशवीस. ३ राक्षससमूह.

Scanned by CamScanner

कांचोळीसीं । श्रीराम त्यासी मारूं गेला ॥ १३ ॥ मायेचा मृग निघे बाहेरी । राम काढोनि नेला दूरी । जटायु चरूं गेला वनांतरीं । सीता सुंदरी एकली ॥ १४ ॥ रक्षण ठेविला लक्ष्मण । ऐकोनि मायामृग वचन । त्याचें करोनियां छळण । दिला दवडोनि सीतेनें ॥१५॥ रावण येवोनि कपटेंकरीं । हरिली जानकी सुंदरी । जटायु धांवला झडकरी । त्यासी मारी रावण ॥१६॥ राम आला धांवोन । तंव जटायूसीं होतां प्राणोत्क्रमण । करोनि त्याचें उद्धरण । पुढें आपण चालिला ॥१७॥ हातपायावीण मोधळा । कबंध गिळावया आला । रामें निजबाणें छेदिला । पाठविला वैकुंठा ॥ १८ ॥ पंपातीरीं महावीर । आम्ही भेटलों वानर । स्वामी मिनलों रामचंद्र । भाग्य थोर आमुचें ॥ १९ ॥ वालिसुग्रीवां वैर भारी । दारराज्यें हिरोनि झडकरी । आम्हां घालोनि बाहेरी । राज्य करी किष्किंधे ॥२०॥ शरण आलों रामासीं । रामें कुढाविलें आम्हांसी । मारोनियां वाळीसी । सुग्रीवासीं स्थापिलें ॥ २१ ॥ वालिसुत युवराजा । करोनि सीताशुद्धीचिये काजा । झडकरी पाठविला वोजा । सांगातें मज दिधलें ॥ २२ ॥ सीताशुद्धी आणिली तिहीं । मग निघाले लवलाहीं । कपिसैन्य चालवीत पाहीं । दोहीं बाहीं रघुराजा ॥ २३ ॥ बिभीषण शिकवी रावणासी । न मानी तो त्याच्या वचनासी । लाता हाणितल्या त्यासीं । तो आला रामापासी पैं शरण ॥२४॥ वानरसैन्य अपरिमित । हातीं पर्वत झेलित । सागरीं घालिती त्वरित । हेळोंचि सेतू बांधिला ॥२५॥ करोनियां लंकालाग । वानर प्रवेशले दुर्ग । आगी लावोनि वस्तु सवेग । अनेक जाळिल्या ॥ २६ ॥ राक्षससैन्य बहुसाल मरतां । कृपा उपजली भगवंता । एकाचिया अपराधता । लोकां समस्तां केंवी मारूं ॥ २७ ॥ श्रीराम दीनदयाळ । श्रीराम स्वयें स्नेहाळ । श्रीराम कृपाकल्लोळ । प्रणतपाळ श्रीराम ॥२८॥ राम कृपेचा कोंवळा । राम जीवींचा जिव्हाळा । राम कृपाळु कळवळा । लोकां सकळां देखोनी ॥२९॥ रामें जगाची उत्पत्ती । रामें जगाची स्थितिगती । रामें जगाची विश्रांती । सच्चिन्मूर्ति श्रीराम ॥ ३० ॥ निरपराधें कैंवी मारूं । म्हणोनि मांडिला शिष्टाचारू । पाठविला अंगदवीरू । अति चतुर बोलका ॥३१॥ तेणें शिकविला बहुत रीतीं । तें न मानेचि लंकापती । मग मांडिली युद्धख्याती । केली शांती राक्षसां ॥ ३२ ॥ युद्ध झालें घोरांदर । मंत्री प्रहस्तादि महोदर । इंद्रजितादि महावीर । कुमरें कुमर मारिले ॥ ३३ ॥ महाबाहु कुंभकर्ण । उभा चिरिला विंधोनि बाण । आधीं नाक कान कापून । शिरःकमळ जाण छेदिलें ॥३४॥ बंधुपुत्रांचें दुःख भारी । दहाही मुखीं शंख करी । रावणा दुर्दशा थोरी । सुरासुरीं धाक त्याचा ॥ ३५ ॥ दुःखें आरंबळला बहुत । आतुर्बळी हा रघुनाथ । माझें कांहीं न चले मत । दांत खात करकरां ॥ ३६ ॥ अदट वीर कुंभकर्ण । रामें मारिला विंधोन बाण । इंद्रजित महावीर दारुण । सौमित्रें जाण निवटिला ॥ ३७ ॥ प्रधान मारिले आघवे । सैन्य सेनानी गेले जीवें । एकलें म्यां काय करावें । रणीं नागवे रघुनाथ ॥ ३८ ॥ दांत करकरां खात । डोळे गरगरां भवंडित । रागें दोनी हात चुरित । शक्ति अद्भुत उचलिली ॥३९॥ शरणागत मारूं आपण । त्याकारणें सांडितील हे प्राण । लक्षूनियां बिभीषण । शक्ति जाण हाणितली ॥ ४० ॥ वेगीं लक्ष्मण धांविन्नला । पाठीसीं शरणागत घातला । शतधा शक्ति छेदून ठेला । गाढा दादुला सौमित्र ॥ ४१ ॥ मंत्रीं खिळिल्या अति निगुतीं । परततां न ये मागुतीं । ऐसें विचारोनि चित्तीं । आली काकुळती सौमित्रा ॥ ४२ ॥ मज खिळिलें अभिमंत्रून । क्षीण माझी आंगवण । मागें सरतां रावण । दंड संपूर्ण मज

१ गोळा. २ प्राप्त झाला. ३ स्त्री आणि राज्य. ४ आश्रय दिला. ५ लीलेनें, सहज. ६ आक्रोशला.

Scanned by CamScanner

करील ॥ ४३ ॥ म्हणऊन तुज मी आलें शरण । तूं शरणागतशरण्य । नुपेक्षावें मजलागून । कन्या पूर्ण मी तुझी ॥४४॥ कन्या होवोनि शरण झाली । [illegible] अत्यंत कृपा आली । सौमित्र शरणागता माउली । अंगीकारिली ब्रह्मशक्ती ॥ ४५ ॥ कन्या झाली उपहेत । जनक तिसी अंगीकारित । सौमित्र अत्यंत कृपाभरित । धारा देत निजहृदयीं ॥४६॥ जरी उपेक्षूं इयेसी । तरी जगीं होईन उपहासी । ब्रह्मवरद ये शक्तीसीं । ब्राह्मण आम्हांसीं निजपूज्य ॥ ४७ ॥ द्विजवचन उपेक्षितां । पूर्ण अपजयो बैसेल माथां । वधिलें जरी शरणागता । तरी अनर्था-माझारीं पडिजे ॥ ४८ ॥ जीवें जातां शरणागत । प्राण सांडील रघुनाथ । सुग्रीवादि कपि समस्त । प्राण निश्चित सांडितील ॥ ४९ ॥ मग माझें जिणें काय । वृथा भूमीसीं भार होय । चुकवावया सकल अपाय । जीवें पाहें बिनटला ॥ ५० ॥ संरक्षितां शरणागत । सुख वानरां समस्त । सुखावेल श्रीरघुनाथ । सुर समस्त सुखी होती ॥ ५१ ॥ राम वधील रावणा । अभिषेकील बिभीषणा । सिद्धी पावेल पूर्णपणा । वरदवचन रामाचें ॥५२॥ एकल्या माझ्या जीवासाठीं । उल्लासती ब्रह्मांड-कोटी । राम विजयी सकळ सृष्टीं । मजसाठीं होईल ॥ ५३ ॥ ऐसें विचारोनि चित्तीं । पसरिली अंगाची वाखती । हृदयीं झेलिली ब्रह्मशक्ती । केली ख्याती सौमित्रें ॥ ५४ ॥ शक्ति भेदितां लक्ष्मणा । गर्जे सिंहनादें रावण । त्यावरी चालिला रघुनंदन । धनुष्यबाण सज्जूनी ॥ ५५ ॥ सोडूनियां निर्वाण-बाण । तत्काळ मारावा रावण । येरें साधिलें विंदाण । पाठी देऊन पळाला ॥ ५६ ॥ पळाल्या-वरी रामरावो । सर्वथा न करी घावो । ऐसा जाणोनि दृढ भावो । रावण पाठी देवोनि पळाला ॥ ५७ ॥ पळवोनियां रावण । विजयी झाला रघु-नंदन । पाहूं आला लक्ष्मण । तंव मूर्च्छापन्न देखिला ॥ ५८ ॥ कुरवाळोनि अमृतहस्तीं । केली निर्वीर्य ते शक्ती । विशल्य न करीच रघुपती । ब्रह्मवचनापुरती राखिली ॥ ५९ ॥ ब्राह्मणाचा अतिक्रम । सर्वथा न करी रघूत्तम । आदरिला लौकिक धर्म । बंधूत्तम उठवावया ॥ ६० ॥ बोलावोनि सुषेण वैद्यराज । पुसता झाला रघुराज । वेगीं उपाव सांग मज । बंधुराज उठवावया ॥ ६१ ॥ सुषेण वैद्य सुबुद्धी । आणविल्या दिव्यौषधी । शक्ति भेदली हृदयसंधीं । ते त्रिशुद्धी विरवावया ॥ ६२ ॥ सूर्योदय न होतां पहाहो । आणावा ओषधिसमुदावो । म्हणोनि मज धाडी रामरावो । महाबाहो परियेसीं ॥ ६३ ॥ मी आलों वेगवत्तर । नोळखें ओषधिभार । तेथें लागों पाहे उशीर । मग डोंगर उपडिला ॥ ६४ ॥ मार्गीं जातां त्वरान्वित । तंव बाण रामनामांकित । देखोनि आलों येथ । तंव अद्‌भुत देखिलें ॥ ६५ ॥ रामरूपें भ्रमलें चित्त । बोल बोलिलों बहुत । ते क्षमा करो रघुनाथ । मर्कट उद्धत अविवेकी ॥ ६६ ॥ देखोनि तुझा आश्रम । अत्यंत झाला विश्राम । मनें विसरलों गमनधर्म । सर्वांही सम रामसुख ॥ ६७ ॥ पक्षी सिद्धांत बोलत । तेणें लाजिला वेदांत । सरस्वतीचित्त भ्रमित । बृहस्पति तेथ वेडावला ॥ ६८ ॥ सांडून सकळ मत्सर । भरताश्रमीं निरंतर । भूतें वर्तती एकत्र । निर्मत्सर रामनामें ॥ ६९ ॥

भरत-हनुमंताची तन्मयता :—वर्णितां श्रीरामाचे गुण । कपीस नाठवे कपिपण । हनुमान झाला मूर्च्छा-पन्न । देहाचें भान विसरला ॥ ७० ॥ देखोनि कपीची अवस्था । भरत ओसंडला चित्ता । श्रीराम-गुणकीर्ति ऐकतां । विस्मित चित्ता होउनी ॥७१॥ मन बुद्धी चित्तवृत्ती । अहंकाराची अहंकृती । रामीं मिळाली निश्चितीं । बाह्य स्फूर्ती विसरला ॥ ७२ ॥ अंग झालें रोमांचित । वाचा झाली प्रेमसद्गदित । नेत्रीं आनंदाश्रु स्रवत । भरत मूर्च्छित पडियेला ॥ ७३ ॥ श्रवणीं ऐकतां श्रीरामचंद्रा । भरता

१ शरण आलेल्यांना आश्रयस्थान असा. २ महासंकटांत पडलेली. ३ छातीचा खळगा.

लागली योगमुद्रा । विसरला तो निद्रा तंद्री । कृपा रघुवीराची ऐसी ॥ ७४ ॥ नाठवे गेहदेहभान । रामरूपीं जडला पूर्ण । खुंटला बोल तुटलें मौन । भरतपण विसरला ॥ ७५ ॥ भरत विसरला भरतपण । हनुमान विसरला हनुमत्पण । दोघांस नाठवे दोनीपण । तटस्थ पूर्ण श्रीरामें ॥ ७६ ॥ दोघे विसरले दोनीपण । कार्या आठव करी कोण । बाप कृपाळु रघुनंदन । चैतन्य पूर्ण चेतविलें ॥ ७७ ॥ जीवनकळा सावध केली । प्राणशक्ति परिचारिली । इंद्रियां पाटवता[3] झाली । झांपडी उघडली नेत्रांची ॥ ७८ ॥ चित्त चेतनेतें धरित । मन पूर्वसंकल्प आठवित । बुद्धि निश्चयातें अंगिकारित । रामकार्यार्थ साधावया ॥७९॥ अकस्मात सावध होये । म्हणे मज झालें काय । उगाचि येथ तटस्थ आहें । आठव नोहे स्वामिकाजा ॥८०॥ करूं पाहे उड्डाण । भरतें घातलें लोटांगण । मज सनाथ न करितां पूर्ण । कैंवी प्रयाण करूं पाहसी ॥ ८१ ॥ भोजन करावें येथें । तीर्थप्रसाद द्यावा मातें । उपेक्षूं नये आर्तातें । तुम्ही निजचित्तें कृपाळु ॥ ८२ ॥ घरा आलिया श्रीरामभक्त । पूजा न करितां जावूं देत । त्याच्या सकळ कर्मांचा घात । अधःपात तो भोगी ॥ ८३ ॥ ऐसी निजधर्मविवंचना । तूं जाणतोसी कपिनंदना । सर्वथा उदास न करीं मना । म्हणोनि चरणां लागलों ॥ ८४ ॥ येरें वारिला त्वरित । जैसा राम तैसा भरत । वेळोवेळां पायां लागत । हें अनुचित सर्वथा ॥ ८५ ॥ ऐकोनि कपीचें वचन । भरत झाला हास्यवदन । तुज सकळ धर्मांचें निजज्ञान । मज चाळवण[4] कां करिसी ॥ ८६ ॥

ब्राह्मणं कुलसम्पन्नं भक्तं विष्णोर्महात्मनः ।
आयांतं वीक्ष्य नोत्तिष्ठेत्स दुःखैः परिभूयते ॥१॥

◇ सर्वांसीं अग्रजन्मा[5] ब्राह्मण । कुळशीळसगुणगुण । वेदशास्त्रसंपन्न । आलिया आपण पूजावा ॥८७॥ भलतैसा हो कां भक्त । श्रीरामभजनीं रत । भगवद्बुद्धीनें पूजा करीत । तोचि संत सर्वज्ञ ॥८८॥ ज्ञानी आत्मा विश्वाचा । भगवंतचि स्वयें साचा । त्यासी पूजी तो दैवाचा । परमार्थाचा असेल भागी ॥८९॥ त्याचें करील जो उपेक्षण । तो महादुःखें दारुण । भोगी आकल्पांत पूर्ण । ऊर्ध्वगमन असेना ॥ ९० ॥ तूं तंव भजनभक्तीचें । केवळ हृदय श्रीरामाचें । सबाह्य अभ्यंतर साचें । निश्चयाचें रामभजन ॥ ९१ ॥ ज्ञान तरी अत्यद्भुत । जग ब्रह्मरूप देखत । ब्रह्मानंदें सदा डुल्लत । ब्रह्मभूत कपिनाथ ॥ ९२ ॥ ऐसियासी देखोन । जो न करी पूजन नमन । तो महापापी पूर्ण । रामदर्शन त्यास कैंचें ॥ ९३ ॥ राम साधूचिये दृष्टीं । राम साधूचिये गांठीं । राम साधूचिये पोटीं । सज्जन भेटीं राम भेटे ॥ ९४ ॥ राम साधूचिये वृत्तीं । राम साधूचिये स्थितीं । राम साधूचिये भक्तीं । श्रीरामप्राप्ती सत्संगें ॥ ९५ ॥ राम सत्संगा आतुडला । राम सत्संगा विकला । राम सत्संगा लाधला । राम राहिला सत्संगें ॥ ९६ ॥ भक्तां सबाह्य श्रीरामरावो । कपि स्वयें भक्तरावो । भाग्यें भेटला महारावो - सभाग्य पहा हो केवढा मी ॥ ९७ ॥ ऐकोनि भरताचें उत्तर । हनुमान झाला चिंतातुर । भरता नमूनि सत्वर । काय कपींद्र बोलिला ॥ ९८ ॥ श्रीरामानुजा तुझें वचन । सर्वथा नुल्लंघवे पूर्ण । संकोचित अंतःकरण । तें सावधान अवधारीं ॥ ९९ ॥ सौमित्र पडिला विसंज्ञ[6] । नाहीं घेतलें जीवन । येथें मी करितां भोजन । तेंचि दूषण रामभजनीं ॥१००॥ श्रीराम बैसला सचिंत । वानरभार शोकाकुलित । बिभीषण दुःखें तळमळित । मजचि येथ आहार कैंवी ॥ १ ॥ स्वामी भरता विनंती ऐक । मज द्यावें चरणोदक । संभावना सकळिक । तेणें देख पावली ॥ २ ॥ तुझें चरणतीर्थ घेतां । विजयी होईन सर्वथा । लंकानाथा जीवघात सौमित्रा उठवीन तत्वतां ।

१ सुस्ती. २ जागृत केली ३ पटुत्व. ४ फसवणें. ५ जन्मानें श्रेष्ठ.

॥ ३ ॥ उभवोनि रामराज्याची गुढी। तुटेल देवांची बांदवडी। सीता सोडवीन तांतडीं। येथें रोकडी आणीन ॥ ४ ॥ म्हणोनि चरणीं ठेविला माथा। तंव भरत म्हणे मागुता। कांहीं विनवीन कपिनाथा। तें तत्वतां ऐकावें ॥ ५ ॥

भरतानें हनुमंताची बाणावरून रवानगी केली:–

श्रीरामदर्शना चित्त। बहुत झालें उत्कंठित। आज्ञेस्तव आलों येथ। कांहीं मत चालेना ॥ ६ ॥ बाण तुज सबें देईन। त्यावरी करीं आरोहण। माझें वरचें लोटांगण। श्रीरामा आपण करावें ॥ ७ ॥ इतुकेनि कृतकृत्य। झालों तुझेनि सनाथ। तूं कृपाळु श्रीरामभक्त। मनोगता रक्षावें ॥ ८ ॥ श्रीरामनाम स्मरतां। तुज श्रम नाहीं सर्वथा। जाणोनि माझ्या मनोगता। वचनार्था संपादीं ॥ ९ ॥ ऐकोनि भरतवचन। हनुमंत विस्मयापन्न। कोण उल्लंघी तुझें वचन। म्हणोनि चरण वंदिले ॥ १० ॥ बाचेसीं पडिलें महामौन। राहिला दोन्हीं कर जोडून। येरें चापीं सजोनियां गुण। सीतीं बाण लाविला ॥ ११ ॥

श्रुत्वेति तस्य वचनं भरतः शराग्रे
सादिं कपिं समधिरोप्य गुणेन योज्य।
मोघं धनुर्झटिति कुंडलितं चकार
तुष्टाव तं परमविस्मयमागतस्य ॥ २ ॥

भरतप्रेम अद्भुत। प्रेमें बांधला कपिनाथ। सर्वथा कांहीं न चले मात। बैसे पर्वतसह बाणाग्रीं ॥१२॥ करोनि प्रदक्षिणा नमन। घेतलें चरणतीर्थ मागोन। बाणीं करितां आरोहण। येरें संधान योजिलें ॥ १३ ॥ वोढी काढोनि कानाडी। वरी बैसाविला पैरबडी। गुणीं जोडून झडाडी। बाण प्रौढी सोडिला ॥ १४ ॥ करोनियां रामस्मरण। भरतें सोडिला निजबाण। कपि करोनियां रामस्मरण। गगनीं सबाण उसळला ॥ १५ ॥ हनुमान जातां गगनांत। गगन अवघें लखलखित। दिव्य तेज अद्भुत। तेजें भास्वत आच्छादे ॥ १६ ॥ दिव्य दुंदुभि सुरवरीं। स्वर्गीं त्राहाटिल्या भेरी। पुष्पवृष्टी सुरवरीं। केली शिरीं कपीच्या ॥ १७ ॥ गंधर्वांचें गायन। सिद्धांचें जयजयकारें गर्जन। देवांगनांचें नर्तन। कपीचें गर्जन निजगजरें ॥ १८ ॥ विजयी झाला कपींद्र। आतां उठवील सौमित्र। निवटून राक्षसभार। दशशिर मारील ॥ १९ ॥ तुटेल देवांची बांधवडी। नृत्य करिती तांतडी। स्वर्गीं उभवोनी गुढी। जयजयकारें गर्जताती ॥ १२० ॥ स्वर्गीं हर्षित सुरगण। वेगीं जातसे वायुनंदन। आकाशमार्गें शोभायमान। क्षणें गमन दिगंता ॥ २१ ॥

हनुमंताला विलंब लागल्यानें श्रीरामांना चिंता:–

येरीकडे रघुनंदन। झाला अत्यंत उद्विग्न। सावध परी असावधपण। मार्गनिरीक्षण मांडिलें ॥ २२ ॥ कां पां न येचि कपिनंदन। कां लागलें विलंबन। न कळे कांहीं झालें विघ्न। राक्षसीं छळून मारिला ॥ २३ ॥ कीं सगळा पर्वतचि चुकला। आणखी पर्वतांतरासी गेला। कीं जातां मार्गचि भुलला। वेडावला कपींद्र ॥ २४ ॥ कीं नीट तेथेंचि गेला। पर्वतही ठाकिला। ओषधी नोळखेचि बहिलें। कीं डोळा लागला पर्वतीं ॥ २५ ॥ राक्षस कोणी निमले तेथ। तिहीं माया केली बहुत। गोंवून पाडिला आहे हनुमंत। कपिनाथ विटंबिला ॥२६॥ तो नभीं राक्षसांसी। नाकळे सर्वथा मायेसी। जिंतून माया राक्षसी। निजकार्यासी लाधेल ॥ २७ ॥ ओषधीतें राखत। गंधर्व असती तेथ। तिहीं देखिला कपिनाथ। ओषधी घेत पर्वतीं ॥ २८ ॥ तिहीं कळी मांडिली तेथें। घेवों न देती ओषधींतें। बळें मिसळोनि युद्धातें। तिहीं कपीतें गोंविलें ॥२९॥ हेंही न घडे कपीसीं। क्षणें मारील गंधर्वांसी। जगतीतळीं हनुमंतासीं। रणीं युद्धासीं

१ कौशल्यानें. २ वाट पाहणें.

३ पोंचला. ४ खरोखर.

Scanned by CamScanner

न भिडवे ॥ १३० ॥ चौदा सहस्र वनकर । ऐशीं सहस्र किंकर । मारिला अखयाकुमर । अदट वीर हनुमंत ॥ ३१ ॥ अमित राक्षसांच्या पंक्ती । क्षणें मारिल्या मारुतीं । तेथें गंधर्व बापुडे किती । क्षणें कपिपति निवटील ॥ ३२ ॥ न कळे काय पडली गुंती । लोटोनि गेली मध्यराती । हनुमान न येचि शीघ्रगतीं । रघुपति सचिंत ॥ ३३ ॥ प्राणें वेंचल्या लक्ष्मण । ओषधीचें काय कारण । अश्रुपूर्ण झालें नयन । लक्ष्मण केंवी वांचेल ॥ ३४ ॥

हा वीर सुमहाबाहो प्रतिवाक्यं प्रयच्छ मे ।
न त्वमर्हसि सौमित्रे त्यक्तुं दुःखार्दितं हि माम् ३

अहा लक्ष्मणा काय केलें । रणीं युद्धातें सांडिलें । शक्तिभेदें शयन केलें । मज मोकलिलें संग्रामा ॥ ३५ ॥

त्वदीयाग्निसमुत्थेन शोकेनाहं विदाहितः ।
करोम्यराक्षसामुर्वीं त्रैलोक्यं च दहाम्यहम् ॥४॥

करोनि अद्‌भुत पुरुषार्थ । वांचविला शरणागत । शक्ति केली प्रतिहत । शरणागत तुज आली ॥३६॥ शरणागता शरण । साच एक लक्ष्मण । ब्रीद दाविलें साच करून । शक्ति झेलून निजहृदयीं ॥ ३७ ॥ बिभीषण घातला पाठीसीं । शक्ति धरिली पोटेंसीं । सौमित्रें ख्याति केली ऐसी । शरणागतासीं शरण्य ॥ ३८ ॥ येरयेरांच्या घाता वहिलीं । येरयेरें प्रवर्तलीं । येरयेरांच्या भयें म्यालीं । दोनी आलीं तुज शरण ॥ ३९ ॥ बिभीषण पहिलें शरणार्थी । पाठीसीं घातला निश्चितीं । सर्वेचि शरण आली शक्ती । ते ठेविली त्वरित हृदयेंसीं ॥१४० ॥ प्राण जाईल सर्वथा । परी नुपेक्षावें शरणागता । सौमित्रें साच केलें आतां । प्राणांतव्यथा साहोनी ॥ ४१ ॥ बैसोनि लक्ष्मणाजवळी । हात पिटित वक्षःस्थळीं । सौमित्रें मांडिली रांडोळी । मजसीं कां बोली बोलेना ॥ ४२ ॥ येरे येरे लक्ष्मणा । साद दे कां बंधुरत्ना । मज सांडिलें माजी रणा । निष्ठुर मना करोनी ॥ ४३ ॥ मज सांडोनि दुःखार्दित । रणीं निघालासि त्वरित । माझे अपराध बहुत । तुवां समस्त साहिले ॥ ४४ ॥ बहुसाल[१] कष्टलासी वनीं । कष्ट करिसी अनुदिनीं । पोट आपुलें बांधोनी । फळें आणोनी मज देसी ॥४५॥ चरण-क्षालन करिसी नित्य । चरण चुरिसी अहोरात्र । निद्रा न लगे अणुमात्र । सात्रचित्त रामभजनीं ॥ ४६ ॥ तुझे कष्ट आठवितां । मज होतसे दुःखा-वस्था । हृदयस्फोट होईल आतां । न देखतां सौमित्र ॥ ४७ ॥ म्हणऊनि घाली लोटांगणी । सर्वेचि सावध झाला मनीं । मी भ्रांत काय म्हणोनी । कंदनालागोनी उठिला ॥ ४८ ॥

श्रीरामांचा आवेश व क्रोधः— म्हणे काय झालें येथें । कवण नेईल सौमित्रातें । दमोनियां सकल भूतें । लोकपाळांतें दमीन ॥ ४९ ॥ पृथूनें दमियेली धरित्री । दुहिल्या ओषधी समग्री । मी त्याहून दमीन बाणाग्रीं । सौमित्र शरीरीं उठी जंव ॥ १५० ॥ अगस्तिऋषीनें निश्चितीं । शोषियेला अपांपती । मी त्याहून करीन ख्याती । त्रिजगती कोरडी ॥ ५१ ॥ सौमित्राची जीवनश्री । आणोनि देईल झडकरी । तंव करीन बोहेरी । बाणधारीं आपांची ॥ ५२ ॥ तेजें तेजेंचि शोषीन । जंव सतेज होय लक्ष्मण । अन्यथा महावात[२] प्रेरीन । निःशेष शोषीन तेजासी ॥ ५३ ॥ बाणें महाशून्य भरडीन । प्राशीन सकळ प्रभंजन । जंव लक्ष्मणाचा निजप्राण । स्वयें आपण आणून देई ॥५४॥ क्षोभवोनि चिदा-काश । घोटीन सगळेंचि आकाश । सौमित्राचें हृदयाकाश । सावकाश जंव होय ॥ ५५ ॥ दमोनियां सकळ देव । उडवीन त्यांची माव । करिती सौमित्रासी सावयव । तें लाघव करीन ॥५६॥ दमूनि दिशांची पोकळी । भरीन चिदानंद-कल्लोळीं । जंव सौमित्राचे कर्णबिळीं । आहाळ-

१ समुद्र. २ नाश.

३ वायु.

Scanned by CamScanner

बाहळी निघे शब्द ॥५७॥ बाणें पाडोनियां सूर्यासी। खंडोनी उदयास्तांसी । घेईन हिरोनि तेजासी । नेत्रीं लक्ष्मणासीं भरीन ॥५८॥ अश्विनीदेव दोनी। निरोध केला आहे घ्राणीं । त्यांचा कंदचि खणोनी। सौमित्रघ्राणीं ओपीन ॥ ५९ ॥ वरुणातें गाळून घाणा । जेणें नीरस केली रसना । गोडी हिरोनि आणीन जाणा। चेतवीन सौमित्राची॥१६०॥ वायूनें मांडली घसघस । केला सौमित्र मंदस्पर्श । पिळोनि त्याचा प्राणांश । करीन सुस्पर्श सौमित्र ॥ ६१ ॥ इंद्रें मांडिलें बंड । निर्वीर्य केले बाहुदंड । ठेंचोनियां त्याचें तोंड । सबळ भुजदंड करीन ॥६२॥ यम संचरे अधोगती । क्षीण केली शरीरशक्ती । त्यासीं लावोनियां ख्याती । अक्षय निश्चितीं सौमित्र करीन ॥ ६३ ॥ ब्रह्मयानें केला निरोध । खुंटला रतिस्थानंद । त्याचा छेदोनियां बाध । अखंडानंद भरीन ॥ ६४ ॥ केली उपेंद्रें छळणोक्ती । खुंटली गमनागमनशक्ती । त्यासीं लावोनियां ख्याती । ऊर्मिलापती उठवीन ॥ ६५ ॥ बळीनें द्वारपाळ केला । वामन त्रिविक्रम भला । खिळीन सौमित्राच्या पाउला । चालवीन मग सुखें ॥ ६६ ॥ नभें मांडिलें द्वंद्व । निःशेष खुंटला शब्द । उडवून त्याचा शून्यवाद । अनाहतशब्द[1] काढीन ॥ ६७॥ चंद्र पीडिला क्षयरोगें । तरी निश्चळ न राहे उगें । सौमित्राचें मन नेलें वेगें । मूर्छित करोनि राहिला ॥ ६८ ॥ ऐसें दंडीन मी त्यासी । स्वयें विसरोनि निजधर्मासी । सांडून संकल्पविकल्पांसी । उठवीन सौमित्रासी निर्विकल्प ॥ ६९ ॥ ब्रह्मयानें बुद्धि केली मंद । उडवीन त्याचें ब्रह्मपद । सौमित्रासीं निर्विकल्प शुद्ध । स्वरूपावबोध जंव करी ॥ १७० ॥ रुद्रें अहंकार केला क्षीण । त्यासीं सोहंमार करीन । संवर्तको[2] संहारून । धरी स्वरूपाभिमान जंव सौमित्र ॥७१॥ विष्णु येवोनियां त्वरित । न करी सौमित्रा सावचित्त । तरी तो करीन पदच्युत । सर्वगत देशधडी ॥ ७२ ॥ लक्ष्मणाचे विरहें जाण । पूर्ण क्षोभला रघुनंदन । अंतका अंतक होऊन । धनुष्यबाण सज्जिले ॥ ७३ ॥ मारीन राक्षस सकळ । जाळीन हें जगतीतळ । झाला क्रोधाग्निकल्लोळ । काळा काळ रघुवीर ॥ ७४ ॥

एवमुक्त्वा महाबाहुः प्रगृहीतं च कार्मुकम् ।
ततः संत्रस्तमनसा वानरा भीमविक्रमाः ॥ ५ ॥
किमेतदिति भाषंतः ससुग्रीवविभीषणाः ।
प्रणिपत्याग्रतः स्थित्वा सर्वे प्रांजलयोऽब्रुवन् ॥६॥
एकस्यार्थे महाबाहो त्रैलोक्यं हंतुमिच्छसि ॥ ७ ॥

रामाच्या क्रोधानें लोकपाळ सचिंत व रामाचा अनुभवः— अकाळ मांडला युगांत । लोकपाळ हडबडित । राम होतां क्रोधान्वित । डोळे झांकी प्रळयरुद्र ॥ ७५ ॥ ब्रह्मा म्हणे काय जालें । काळेंवीण प्रळयांत मांडिले । दुणे[3] कष्ट मज ओढवले । पुन्हां कैसें सकळ ब्रह्मांड रचूं ॥ ७६ ॥ होतां सकळां आडदरा[4] । पळती मर्कटें सैरा । तें देखोनि थोरथोर । वानरवीर पुढें झाले ॥ ७७ ॥ नळनीळादि जांबवंत । अंगद सुग्रीव कपिनाथ । बिभीषण शरणागत । श्रीरघुनाथ प्रार्थिती ॥ ७८ ॥ पूर्णावतार रामरावो । अकाळीं करूं नये प्रळयो । कांपतसे ब्रह्मदेवो । नवी सृष्टी पहाहो करवेना ॥ ७९ ॥ अकाळ प्रळयो करितां । बोल लागेल निजव्रता । तूं सकळांतें पाळिता । निरपराधें घातां नये करूं ॥ १८० ॥ एकाचे अपराधासाठीं । संहारणें सकळ सृष्टी । ते प्रतिपालनाची गोष्टी । केंवी जगजेठी बोलावी ॥ ८१ ॥ तूं जनक सकळांचा । पिता पितामहाचा । निरपराध निजबाळांचा । संहार कैसा करितोसी ॥ ८२ ॥ म्हणोनि धरिले दोनी चरण । नको प्रयोजूं गुणीं बाण । तूं कृपाळु रघुनंदन । क्रोधोपशमन करीं रामा ॥ ८३ ॥ भक्तजनांचा कृपाळ । श्रीराम दीनदयाळ । बोळला कृपाकल्लोळ । प्रणतपाळ

१ आघातावांचून झालेला नित्यशब्द. २ प्रलयकर्त्याला. ३ दुप्पट. ४ भीति.

Scanned by CamScanner

श्रीराम ॥ ८४ ॥ तृषार्त दीन चातक । देखतांचि एकाएक । वर्षोनियां कृपापीयूख । निववितें देख दयाळुत्वें ॥ ८५ ॥ निजभक्तांचें वचन । नुल्लंघीत रघुनंदन । केलें क्रोधाचें उपशमन । भक्तावगणन न करीच ॥ ८६ ॥ एका एकपणाची दिठी । एका जनार्दनीं नेथिली गोष्टी । घालितां श्रीरामीं मिठी । ब्रह्मत्वें सृष्टी हेलावे ॥ ८७ ॥ एका जनार्दना शरण । प्रार्थूनियां रघुनंदन । केलें क्रोधाचें उपशमन । निजजनकृपाळु ॥१८८॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे युद्धकांडे एकाकारटीकायां रघुनाथक्रोधोपशमनं नाम अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ओंव्या ॥ १८८ ॥ श्लोक ॥ ७ ॥ एवं ॥ १९५ ॥

अध्याय एकूणपन्नासावा

॥ श्रीसद्गुरुरामचंद्राय नमः ॥

लक्ष्मण शुद्धीवर आला

श्रीराम शांत होतात :– श्रीरामा प्रार्थितां वानरगण । शरणागत बिभीषण । सृष्टिघाता कळवळोन । केलें उपशमन क्रोधाचें ॥ १ ॥ शांत करोनि कोपासी । आंविष्टोनि मोहावेशीं । काय बोलत सुग्रीवासी । सावकाशीं परियेसा ॥ २ ॥

प्रशांतिमगमत्कोपो राघवस्य महात्मनः ।
भूयः शोकसमाविष्टो रामो दशरथात्मजः ॥ १ ॥
अब्रवीद्राघवो दीनः सुग्रीवं वानरेश्वरम् ।
सुग्रीव गच्छ किष्किंधां सहवानरसेनया ॥ २ ॥
कृतं मित्रसहायं तु यदन्यैर्भुवि दुष्करम् ।
अहं चाद्य महाबाहो यत्करिष्यामि तच्छृणु ॥३॥

श्रीरामांची सुग्रीवाकडे निर्याणीची भाषा :–पुढें घेवोनि लक्ष्मण । सुग्रीवातें बोलावोन । अदीन परी दीनवचन । दशरथनंदन बोलत ॥ ३ ॥ सुग्रीवा परीस विनंती । तूं अवंचक मित्रकार्यार्थी । तुझे उपकार किती । म्यां वचनोक्तीं बोलावे ॥ ४ ॥ मज न बोलावे सर्वथा । काय तोंड दावूं समस्तां । कुढावीन शरणागता । वचन वृथा वलगलों ॥ ५ ॥ माझें अंतकाळींचें वचन । तुवां नुल्लंघावें आपण । सर्वे घेवोन वानरगण । किष्किंधे गमन करावें ॥ ६ ॥ बिभीषणही सवें न्यावा । सर्व प्रकारें संरक्षावा । रावण करोनियां मावा । घेईल जीवा याचिया ॥ ७ ॥ वृथा जल्पलों यासीं । संहारीन रावणासी । अभिषेकीन बिभीषणासी । निजगजरेंसीं अति वोजा ॥ ८ ॥ वृथा गेला तो पण । न मारवेचि रावण । न कुढावितां बिभीषण । प्राणें लक्ष्मण वेंचला ॥ ९ ॥ सौमित्राचे निजबळें । छेदीन रावणाचें शिसाळें । तें अवघेंचि वृथा गेलें । रणीं मोकलिलें सौमित्रें ॥ १० ॥ रावण बापुडें किती । सौमित्रबळें त्रिजगती । नागवें मी रघुपती । ते शक्ति प्रतिहर्त झाली माझी ॥ ११ ॥ सौमित्र माझा निजप्राण । सौमित्र माझें जीवन । सौमित्रें मी सबळ जाण । त्रिभुवन आक्रमीं ॥ १२ ॥ सौमित्र माझी स्थिति गती । सौमित्र माझी धृति विरक्ती । सौमित्र माझी अढळ शांती । त्रिजगतीमाझारी ॥ १३ ॥ सौमित्र माझा निजावा । सौमित्र माझा विसांवा । सौमित्र माझा बोलावा । सौमित्रेंवीण जीवा जीवपण कैंचें ॥ १४ ॥ सौमित्रें मोकलितां येथ । कांहीं नाहीं मी रघुनाथ । जळो जळो हें जीवित । अति निंदित लौकिकीं ॥ १५ ॥ बिभीषणाचा ऋणी । मी झालों सकळ जनीं । उत्तर न बोलवे वचनीं । लाज मनीं वाटत ॥ १६ ॥ तुज असेल सामर्थ्य । तरी निवटोनि लंकानाथ । अभिषेकीं शरणागत । मज ऋणमुक्त तूं करीं ॥ १७ ॥

---

१ भक्तांचा अव्हेर. २ मिथ्या. ३ शिरून. ४ थोर.

५ निष्कपटी. ६ संरक्षण करीन. ७ शिर, मस्तक. ८ नष्ट नाहींशी. ९ आप्त.

Scanned by CamScanner

इतुकेनि मी तुमचा । कृतोपकारी जन्माचा । ऋणी आहें सकळांचा । बहुत बाचा काय बोलूं ॥ १८ ॥ म्हणोनि घातलें लोटांगण । सुग्रीवा तुझे धरिले चरण । करावें किष्किंधागमन । बिभीषणसमवेत ॥ १९ ॥ कृपा करावी वानरांसीं । सुख द्यावें प्रजेसी । भोगीं स्त्रीपुत्रराज्यासी । शरणगतासी कुढावीं ॥ २० ॥ सौमित्रावांचून जाण । माझे न वांचती प्राण । सौमित्र गेला मोकलून । उभ्यां उभ्यां प्राण सांडीन ॥ २१ ॥ चेतवूनि योगाग्नी । देह जाळीन तत्क्षणीं । लोकालोकीं झाडा घेऊनी । सौमित्रासी भेटेन ॥ २२ ॥ जेथें गेला लक्ष्मण । तेथें स्वयें जाईन । प्राण न राहती अर्ध क्षण । करीन गमन सांगातें ॥ २३ ॥ जेंवी शुष्क काष्ठ जळे । सर्वांग माझें तेंवी होरपळे । गात्रें विकळें झाली सकळें । शरीर चळचळें कांपत ॥ २४ ॥

> एवमुक्तस्तु रामेण सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ।
> किमर्थं मुह्यसे देव त्वादृशो नैव मुह्यति ॥ ४ ॥

सुग्रीव म्हणे रघुनाथा । हें बोलणें न घडे सर्वथा । तुजवीण राज्य भोगितां । महादोष माथां वाजती ॥ २५ ॥ तुजवीण जें राज्य भोगणें । तें जेंवी अभक्ष्य भक्षणें । तुजवीण स्त्री सेवणें । मातृगमन तो दोष ॥ २६ ॥ तुजवीण जो विषयभोग । तो जाणावा क्षयरोग । कैंचा संसारस्वर्ग । नरकभोग भोगावा ॥ २७ ॥ तुजवीण भोगणें सुख । त्याहून मरण भलें देख । सांडून जातां रघुकुळटिळक । आकल्प नरक भोगावा ॥ २८ ॥ तुज सांडितां रघुपती । तेव्हांचि आम्हां क्षीण शक्ती । रावण येवोनि शीघ्रगती । घात निश्चितीं करील ॥ २९ ॥ मरावें जैं रावणहस्तें । तैं येथेंचि सांडूं देहातें । अनुसरल्या श्रीरामातें । केंवी मागुतें परतावें ॥ ३० ॥ श्रीरामा ऐक सावधान । एकाएकीं निर्वाण । करूं नये गा आपण । तूं रघुनंदन विवेकी ॥ ३१ ॥ दृढ न विचारितां चित्तीं । निर्वाण न करावें निश्चितीं । गेला आहे मारुती । तो कार्यसिद्धीप्रती साधील ॥ ३२ ॥ संधी लोटली तीन प्रहर । रात्र उरली एक प्रहर । आतां येईल कपींद्र । ओषधिभार घेऊनी ॥ ३३ ॥ हनुमान येथोनि गेला । समाचार देखोनि राहिला । तेणें विलंब लाविला । तो रिता वहिला परतेना ॥ ३४ ॥ कांहीं पडली असेल गुंती । क्षणें उठवील मारुती । अतुळ तयाची शक्ती । त्रिजगतीं नाटोपे ॥ ३५ ॥ अदट दाडुगा महावीर । मुखीं रामनाम निरंतर । त्या कोण अर्थ दुस्तर । कार्य सत्वर साधील ॥ ३६ ॥ ब्रह्मादिकां दुर्धर शक्ती । तो रिता परतेल मारुती । ऐसें न मानावें रघुपती । शीघ्रगतीं येईल ॥ ३७ ॥

> इति तेषां ब्रुवाणानां हनूमान्मारुतात्मजः ।
> प्रदीप्त इव शैलेंद्रो गगने समदृश्यत ॥ ५ ॥
> किमेतदिति संभ्रांताः कपयो जातविस्मयाः ॥ ६ ॥

उत्तरदिशेकडून हनुमंताची चाहूलः— तंव उत्तरेच्या दिशाभागीं । जैसी धगधगीत आगी । दिसताहे लागवेगीं । येत स्वमार्गीं देखियेला ॥ ३८ ॥ आधींच हनुमान ढिसाळ । पुच्छीं पर्वत सबळ । देखोनियां वानरपाळ । एक सहेळ पळाले ॥ ३९ ॥ एकीं लंघिलीं गिरिकंदरें । एकीं पर्वतशिखरें । एकीं समुद्राचीं तीरें । वेगवत्तर पळाले ॥ ४० ॥ एक रिघाले कपाटीं । एक रिघाले दिक्पुटीं । एकीं झाडां घातली मिठी । एक संकटीं पडियेले ॥ ४१ ॥ एक भरले दशदिशां । एकांचा दाटला घसा । एकां बोलवेना सहसा । एकीं धिंवसा सांडिला ॥ ४२ ॥ एक सरसावले युद्धासीं । एक वृक्षातें हातवसी । एक घेवोनि पर्वतासी । संमुख रणासीं चालिले ॥ ४३ ॥ एकीं वळियेल्या मुष्टी । दांत खाती करकराटीं । एकीं वळली पुच्छाटी । भ्यासुर दृष्टीं देखोनी ॥ ४४ ॥

१संरक्षण कर. २शिथिल. ३मोठा. ४सत्वर, तावडतोब. ५ पर्वतदरींत. ६ धैर्य. ७ हात घाली.

आगच्छंतं प्रधावंति ऊर्ध्वपुच्छा इतस्ततः ।
मायावी राक्षसः कोऽयमस्मान्हंतुमुपागतः ॥७॥
इति तत्संभ्रमं दृष्ट्वा रामः सुग्रीवमब्रवीत् ।
वानराधिप मा भैषीरियं रक्षोबिभीषिका ॥ ८ ॥
निर्भीर्भव महाबाहो निहन्म्येनं पतत्रिभिः ॥ ९ ॥

हनुमंताचें आगमनः—वानर महाभयभीत । इतस्ततां पळत । अंतरिक्षीं काय दिसत । झाले विस्मित सकळिक ॥ ४५ ॥ देखोनि कपींचा आकांत । क्रोधें झाला क्रोधान्वित । चाप करोनि सज्जित । काय बोलत रघुवीर ॥ ४६ ॥ सुग्रीव आणि बिभीषण । अंगदादि वानरगण । स्वस्थ करोनि अंतःकरण । माझें वचन परिसावें ॥ ४७ ॥ भेणें पळती वानरगण । त्यासी द्यावें अभयदान । मायावी राक्षस दारुण । येतो धांवोन आकाशीं ॥ ४८ ॥ रूप धरोनि ढिसाळ । जैसा दिसे अग्निकल्लोळ । मारूं आला गोळांगूळ । रूपें विशाळ भासत ॥ ४९ ॥ भेडसावीतसे सर्वांसी । पळवीतसे वानरांसीं । बाणीं निवटीन मी यासी । निमेषार्धेंसीं सत्वर ॥ ५० ॥ क्षोभोनियां श्रीरामचंद्र । करावा जंव संहार । चापीं साजितां शर । तंव कपींद्र ओळखिला ॥ ५१ ॥ सवें बाण पुच्छीं डोंगर । जैसा दिसे कालाग्निरुद्र । रूप धरोनि भयंकर । तेथें सत्वर पावला ॥ ५२ ॥

एतस्मिन्नंतरे वीरः सोऽवतीर्य नभस्तलात् ।
निक्षिप्य पर्वतं भूमौ नानारत्नविभूषितम् ॥१०॥
विनीतः प्रांजलिर्भूत्वा राघवं वाक्यमब्रवीत् ।
विज्ञप्तिः श्रूयतां देव ससुग्रीवविभीषण ॥ ११ ॥
ओषधिं नाधिगच्छामि विदित्वापि नरेश्वर ।
व्यतिक्रममवेहि त्वं क्षंतुमर्हसि सुव्रत ॥ १२ ॥
बहुविघ्नाश्च तत्रासन्येनाहं च विलंबितः ॥ १३ ॥

हनुमंताचें वृत्तांतकथन व क्षमायाचना :—सैन्याचे मेळीकारीं । गिरि ठेवोनि पृथ्वीवरी । नमाया कपिकेसरी । वानरभारीं चालिला ॥ ५३ ॥ क्षेमें सांगावें भरतासी । उठवीन या सौमित्रासी । निर्दळून रावणासी । अयोध्येसीं शीघ्र येऊं ॥५४॥ आज्ञापित भरतबाण । बाणें करोनियां नमन । गगना उसळला जाण । अर्ध क्षण न लागतां ॥ ५५ ॥ बोळवितां भरतबाणासी । बाण उसळला गगनासीं । विजु तळपे आकाशीं । तेणें वेगेंसीं चालिला ॥ ५६ ॥ लखलखीत डोंगर । जैसा दिसे रत्नाकर । ठेवोनि मेळीकारीं सत्वर । दर्शना कपींद्र चालिला ॥ ५७ ॥ लोटांगण श्रीरामचरणां । पुढती पुढती करी नमना । नमन सुग्रीवा बिभीषणा । अंगदही जाणा नमियेला ॥ ५८ ॥ नळ नीळ जांबवंत । नमिले जुत्पति समस्त । होवोनि अति विनीत । काय बोलत कपींद्र ॥ ५९ ॥ मज विलंब लागला तेथ । विघ्नें उठलीं बहुत । ओषधी आच्छादी पर्वत । वेडा निश्चित लाविलें ॥ ६० ॥ शक्ति झाली प्रतिहत । कांहींच नाठवे मत । बहुत चुकुर जालों तेथ । मग रघुनाथ स्मरियेला ॥ ६१ ॥ अंतरात्मा श्रीरामचंद्र । बुद्धि दिधली खडतर । समूळ उपडोनि डोंगर । मग सत्वर चालिलों ॥ ६२ ॥ मार्गीं येतां सत्वर । आश्चर्य वर्तलें थोर । बाण पातला वेगवत्तर । अति सुंदर नामांकित ॥ ६३ ॥ बाणीं रामनाम देखतां । अति विस्मय झाला चित्ता । नामीं अनुसरोनि तत्त्वतां । गेलों रघुनाथा बाणसंगें ॥ ६४ ॥ मी अविवेकी पालेखाइर । मर्कट नेणें विचार । भुलविलें अंतर । गेलों सत्वर बाणासंगें ॥ ६५ ॥ नामीं चित्त वेधलें पाहीं । निजकार्याचा आठव नाहीं । पुढें अपूर्व देखिलें कांहीं । तें तुझे पायीं निवेदूं ॥ ६६ ॥ बाणासवें पर्वतासहित । आलों नंदिग्रामा त्वरित । देखिला बंधु भरत । जैसा मूर्तिमंत श्रीराम ॥६७॥ रामभ्रमें भ्रमलें माझें चित्त । क्रोधावेश आला तेथ । सौमित्र सांडोनि त्वरित । येथें रघुनाथ कां आला ॥६८॥ अविचारी मी वानर । बोल बोलिलों खडतर । अति तिखट वाग्वज्र । तें रघुवीर

---

१ इकडेतिकडे. २ खुशाली.

३ अंतःकरण.

Scanned by CamScanner

क्षमा करूं ॥ ६९ ॥ भरतप्रेमा अद्भुत । प्रेमें लोभलेंसे चित्त । देह गेह न सांभाळित । प्रेमें डुल्लत सर्वदा ॥ ७० ॥ धन्य भरताचें जीवित । धन्य भरताचें आचरित । धन्य भरताचें व्रत । राम सेवित सर्वदा ॥ ७१ ॥ धन्य भरताचें जीवन । धन्य भरताचें भजन । धन्य भरताचें ज्ञान । राम चिद्घन सेवी सर्वदा ॥७२ । धन्य भरताचा भावार्थ । धन्य भरताचा इत्यर्थ । धन्य भरताचा सिद्धार्थ । श्रीरघुनाथ सर्व कर्मीं ॥ ७३ ॥ धन्य भरताचें कुळ । धन्य भरताचें शीळ । धन्य सूर्यवंशमाळ । अविकळ रामभजनीं ॥ ७४ ॥ भरत रामप्रेमा लोभला । भरत रामें कोंदला । भरत श्रीरामें धाला । सबाह्य भरला श्रीराम ॥ ७५ ॥ भरत देखोनि राघवा । मन लोभलें भरतभावा । भरतें गिळिलों आघवा । देहभावा विसरलों ॥७६॥ देखतां भरतप्रेम गहन । नेत्रांची वृत्ति झाली क्षीण । देखणेपणें भरतें जाण । माझे नयन व्यापिले ॥ ७७ ॥ ऐकतां भरतकथानिरूपण । श्रवणीं कोंदले श्रवण । नभ झालें शब्दायमान । अनाहत गहन लागलें ॥ ७८ ॥ चाखतां भरतप्रेमगोडी । रसना रसातें ओसंडी । अद्वैतचवी धडफुडी । सप्रेम आवडी भरताची ॥ ७९ ॥ घेतां भरतभजनगंध । घ्राण विसरे गंधावबोध । घ्राणीं कोंदला परमानंद । प्रेममकरंद भरताचा ॥ ८० ॥ अवचट भरतसंगीं । वायु लागतां अंगीं । अंगत्व विसरलों निजांगीं । स्पर्शतां आंगीं प्रेमें वायु ॥ ८१ ॥ भरतप्रेम मनीं भरलें । संकल्पविकल्पा मुकलें । चंचलत्व हारपलें । निश्चळ झालें प्रेमभावें ॥ ८२ ॥ नाठवे देहगेहभान । नाठवे कार्याची आठवण । नाठवे भरता भरतपण । मज कपीसीं कपिपण नाठवे ॥ ८३ ॥ भरतें आकर्षिली वृत्ती । मावळली उभयस्फूर्ती । कैंचा राम कैंचा मारुती । ऊर्मिलापति स्मरे कोण ॥ ८४ ॥ ऐसा गोंविलों सर्वशक्ती । मर्कट नेणें कार्यस्थिती । उशीर लागला रघुपती । क्षमा निश्चितीं मज करणें ॥ ८५ ॥

भरतप्रेमामुळें श्रीरामांची तन्मयता :—म्हणोनि घातलें लोटांगण । सुदृढ माथां धरिले चरण । मज क्षमा करो रघुनंदन । अविवेकी हीन मर्कट ॥८६॥ ऐकतां कपीचें वचन । तटस्थ झाला रघुनंदन । रामीं नाठवे रामपण । भरत संपूर्ण कोंदला ॥८७॥ प्रेमें भुलला रघुनाथ । पुढें देखे भरत । उठोनि आलिंगूं धांवत । प्रेम अद्भुत भरताचें ॥ ८८ ॥ मजलागीं कष्टलासी । व्रतें तपें सायासीं । उग्रकर्में आचरलासी । उपवासी मजलागीं ॥ ८९ ॥ उठीं दोघे करूं भोजन । सुंदर षड्रसें राजान्न । सांडीं हें वल्कलाभरण । करीं परिधान दिव्य वस्त्रें ॥९०॥ करीं अभ्यंगमज्जन । सोडीं जटांचें बंधन । रत्नखचित मुकुटाभरण । सुंदर भूषण अंगीकारीं ॥ ९१॥ भरतभावें कपीसी । राम आलिंगी हृदयेंसीं । देखतां अंगदसुग्रीवांसी । प्रेम उत्कर्षी न संटे ॥ ९२ ॥ जुत्पति सकळ वानरगण । अवघे झाले मूर्च्छापन्न । भरतप्रेम अति गहन । रघुनंदन भुलविला ॥ ९३ ॥ सकळां टकमक झाली । शब्दासीं कुलुपें पडलीं । भरतप्रेमें उलथलीं । समाधि लागली सर्वांसी ॥ ९४ ॥ बिभीषण शरणागत । श्रीरामभजनीं सावचित्त । सत्त्वावस्था गिळोनि तेथ । काय बोलत रामासी ॥ ९५ ॥ श्रीरामा पाहें सावधान । विसरोनियां रामायण । आलिंगिला कपिनंदन । कार्या आठवण तुज नाहीं ॥ ९६ ॥ भरतप्रेमें भुललासी । भरत म्हणोनि कपीसी । आलिंगोनि राहिलासी । निजकार्यासी विसरोनी ॥९७॥ बिभीषणाचें वचन । ऐकोनि हनुमान जाण । स्वयें झाला सावधान । रघुनंदना विनवितो ॥९८॥ स्वामी ऐकें रघुनंदन । भरत नव्हे हनुमान जाण । आलों पर्वत घेऊन । ओषधि गहन जेथें असती ॥९९॥ वेडी जाती प्रेमाची । वेळ नेणें कार्याची ।

१ तत्पर, रत. २ सुगंधाचें ज्ञान.

३ दोघांची आठवण.

गोष्टी सांगितली भरताची । तेणें श्रीरामचि भूलला ॥ १०० ॥ शक्तिभेदें सौमित्र जाण । पडिलासे विसंज्ञ । यासी करावें सावधान । रावणकंदन करावया ॥ १ ॥ मर्कट पालेखाईर । नेणें कार्य-कार्यांतर । बहुत लाविलासे उशीर । क्षमा रघुवीर मज करो ॥ २ ॥ ऐसें बोलोनि हनुमंत । चरणां लागला त्वरित । सावध होवोनी रघुनाथ । काय बोलत कपीसी ॥ ३ ॥

हनूमंतो वचः श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् ।
साधु वीर महाबाहो यस्य चेदृक्पराक्रमः ॥ १४ ॥

ऐकतां भरतगोष्टी । प्रेम उथळलें पोटीं । कांहीं न देखों दृष्टीं । तुजचि मिठी घातली ॥ ४ ॥ हा भरतप्रेमें भुलला । मी म्हणें भरतचि आला । म्हणोनि कपि आलिंगिला । भला चेवविला हनुमंतें ॥५॥ ब्रह्मादिकां न करवती । ऐसीं कर्में निश्चितीं । तुवां साधिलीं मारुती । निमेषगती न लागतां ॥६॥ तुझ्या उपकारा तत्त्वतां । मी ऋणी झालों कपिनाथा । वाचा खुंटली सर्वथा । कांहीं तत्त्वतां न बोलवे ॥७॥ तुझ्या कर्माची कथा । काय सांगों हनुमंता । सीता-शुद्धीची कथा । ऐकतां चित्ता चळकांप ॥८॥ इंद्र-जितवधालागीं सांग । तुवां ओढविलें सर्वांग । ते गोष्टी ऐकतां सवेग । होती उद्वेग चित्तासीं ॥ ९ ॥ एकएका उपकारा उत्तीर्ण । जीवें न होइजे कपि-नंदन । सर्वस्वेंसीं आपण । ऋणी संपूर्ण मी तुझा ॥११०॥ कांहीं न बोलवे सर्वथा । म्हणोनि चरणीं ठेविला माथा । येरें वारोनि तत्त्वतां । चरण रघुनाथाचे वंदिले ॥ ११ ॥ राम मारुतिवृत्तांत । देखतां झाला विस्मित । सुषेण वैद्यराज तेथ । त्यासी बोलत सुग्रीव ॥ १२ ॥

सुषेण औषधी आणतोः–हे दोघेंही प्रेमबोधले । निजकार्यातें विसरले । आपण जावोनि वहिले । ओषधिभार शोधावे ॥१३॥ विशल्य होय लक्ष्मणा । तें कार्य साधीं सुषेणा । म्हणोनि लागला चरणां । कार्यसाधना साधावें ॥ १४ ॥ ऐकोनि सुग्रीव-उत्तर । सुषेण निघाला सत्वर । सकळ वानरांचा भार । पर्वतशिखर वळंघले ॥ १५ ॥

सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा सुषेणोऽन्ये च वानराः ।
गिरिमारुह्य तं रम्यं नानाधातुविभूषितम् ॥१५॥

सर्वे वानरांचा भार । सुषेण वैद्यराज सत्वर । वळंघले पर्वतशिखर । ओषधिभार शोधावया ॥१६॥ अति दीर्घ पर्वतशिखरें । रमणीय गिरिकंदरें । जळें पूर्ण सरोवरें । कमळें मनोहर शोभती ॥ १७ ॥ अगराचीं झाडें बहुत । चंदनडोंगर बहकत । पुन्नाग चांफे पारिजात । पर्वतीं बहुत पुष्पजाती ॥ १८ ॥ सरोवरीं कर्णिकारें । सेविती निरंतर चकारें । पक्षिकुळें विचित्रें । चौफेर किलकिलती ॥ १९ ॥ अति रम्य पर्वत । वानरें सैरां हिंडत । सुषेण वैद्यराज तेथ । ओषधि शोधित अति वेगें ॥१२०॥ स्मरोनियां रघुनंदन । पर्वत पाहतां सावधान । झालें ओषधींचें दर्शन । वैद्य सुषेण हरिखत ॥ २१ ॥

तामोषधिं गृहीत्वासौ ह्यवतीर्य महीतले ।
शिलायां पेषयित्वा तु नस्यं तस्मै प्रयोजयत् ॥१६
महौषध्याः प्रभावेण लक्ष्मणः परवीरहा ।
विशल्यो नीरुजश्चैव उत्थितः स महीतलात् ॥१७

रामनामें सत्वर । उपटोनि ओषधिसंभार । करीत नामाचा गजर । वानरभार चालिला ॥२२॥ उतरोनि पृथ्वीतळीं । ओषधि चूर्ण केल्या शिळीं । रस घेवोनि तत्काळीं । शक्तिबिळीं ओतला ॥२३॥ रस घालितां सत्वर । सावध नव्हेचि सौमित्र । सुषेण झाला चिंतातुर । कांहीं विचार स्फुरेना ॥ २४ ॥ ब्रह्मादिकां अनुल्लंघ्य पूर्ण । एवढा प्रयत्न केला दारुण । शेखीं सावध लक्ष्मण । अद्यापि जाण होईना ॥ २५ ॥ सुग्रीवादेखतां । स्वामी रघुनाथ ऐकतां । वल्गलों मी इतस्ततां । सौमित्रातें उठवीन

१ उत्पन्न झालें. २ शुद्धीवर आणला. ३ मुक्त.

४ चढले. ५ सुवासानें भरलेले.

Scanned by CamScanner

॥ २६ ॥ ऐसें बोलबोलून । पाठविला वायुनंदन । महाविघ्नें जिणोन । पर्वताचि जाण आणिला ॥ २७ ॥ ओषधिसंभार सगळा । अंगें पिळोनियां वहिला । घायीं रस ओतिला । तो वृथा झाला प्रयत्न ॥ २८ ॥

औषधींचा प्रभाव न पडल्यानें सुषेणाचा गोंधळ :– तरी वैद्यक लटिकें झालें । शास्त्र वृथा रचिलें । शिष्टाचारा दूषण आलें । काय झालें मज न कळे ॥ २९ ॥ नाहीं रसायन चुकलें । धातूसीं अंतर नाहीं पडिलें । नाहीं अनुपान चुकलें । नाहीं सांडिलें क्रियेसी ॥ १३० ॥ काय झालें तत्त्वता । मज न कळे सर्वथा । धांव पाव गा रघुनाथा । शास्त्रसंमता संरक्षीं ॥ ३१ ॥ तंव आवेशें वायुनंदनी । जो भक्तांमाजीं चूडामणी । बोलता जाला हांसोनी । सुषेणा लक्षोनी अनुवादे ॥ ३२ ॥ सुषेणा चुकलासी मत्त । ज्याचेनि शास्त्रांसीं शास्त्रार्थ । जो वेदीं वेदार्थ । शिष्ट सनाथ ज्याचेनि ॥ ३३ ॥ जेणें चिकित्सा पाहाळी गेली । जेणें शास्त्रें बुझाविलीं । पुराणें वर्तों लागलीं । ज्याची चाली जाणोनी ॥ ३४ ॥ त्या विसरोनी रघुनाथा । स्वबुद्धी वैद्यक करितां । शीण पावलासी वृथा । स्वकार्यही न साधेचि ॥ ३५ ॥ उगवतां दिनमणी । हरपे तत्काळ रजनी । नक्षत्रेंसह चंद्र गगनीं । ठाकती होवोनी खद्योत ॥ ३६ ॥ तेंवीं देखतां रघुनाथ । ओषधिभार समस्त । शक्ति झाली प्रतिहत । तुझें तेथ काय चाले ॥ ३७ ॥

श्रीराम-चरणतीर्थ देण्याची हनुमंताची प्रार्थनाः– ऐसें न करावें आपण । प्रार्थोनियां रघुनंदन । घ्यावें चरणतीर्थ मागोन । वांचेल लक्ष्मण तें करीं ॥३८॥ ओषधिरसामाजी देख । वेगीं घालोनि चरणोदक । रस देतां एकाएक । सकळ दुःख निरसेल ॥ ३९ ॥ कोणासी न कळे जनीं । नाम अमृतसंजीविनी । तो प्रत्यक्ष असतां अनुदिनीं । निजाभिमानीं कष्टती ॥ १४० ॥ आम्हीं वैद्य चिकित्सक । क्षणमात्रें प्रतीति ते देख । दावूं लागतांचि निमेख । तेणेंचि देख नाडिले ॥ ४१ ॥ 'सिद्धासीं सिद्धिलाभ होतां । अभिमान उठला अवचितां । तरी अवघेंचि गेलें तत्वतां । कष्ट वृथाचि सोसिले ॥४२॥ सर्व दुःखांच्या आपदा । प्राप्त झाल्या प्रल्हादा । नाम स्मरतां सर्वदा । दुःखबाधा छेदिली ॥ ४३ ॥ तो श्रीराम प्रत्यक्ष असतां । तुझा अभिमान झाला वृथा । चरणीं ठेवोनियां माथा । चरणतीर्था मागावें ॥ ४४ ॥ तीर्थासमवेत ओषधी । घायीं घालितां त्रिशुद्धी । सौमित्र उठेल सत्वबुद्धी । युक्ति साधीं हे माझी ॥ ४५ ॥

श्रीरामचरणतीर्थानें लक्ष्मण सावध झालाः– ऐकोनि कपीचें वचन । संतोषला सुषेण । म्यां केला जो अभिमान । तो रघुनंदन क्षमा करो ॥४६॥ मर्कट नेणें मी सर्वथा । क्षमा करणें रघुनाथा । चरणीं ठेवोनियां माथां । चरणतीर्था घेतलें ॥ ४७ ॥ ओषधी तीर्थासमवेत । घायीं पिळितां समस्त । सौमित्र झाला सावचित्त । श्रीरघुनाथप्रसादें ॥ ४८ ॥ तीर्थे प्रोक्षितां शरीर । सत्वर उठिला सौमित्र । बाप कृपाळु रघुवीर । वानरभार हरिखला ॥ ४९ ॥ रामनामें भुभुःकार । करीत उठिले वानर । नादें कोंदलें अंबर । चराचर दुमदुमिलें ॥ १५० ॥ नामें कोंदला भूगोळ । नामें व्यापिलें अंतराळ । नामें भेदलें पाताळ । ब्रह्मांडगोळ कोंदला ॥ ५१ ॥ नामें हर्षित झालें चित्त । स्वशरीर न सांभाळित । एक लोटांगण घालित । एक झेलित द्रुमवल्ली ॥ ५२ ॥ एक पर्वत झेलित । एक पर्वतीं कळंघत । येर येरां धके देत । येर टाकित येरावरी ॥ ५३ ॥ रामसंमुख बैसती एकें । तोंड करिती रडकें । सौमित्रें केलें नाहीं निकें । मज सांडून देखें निघाला ॥ ५४ ॥ म्हणवोनि करीत रुदन । उपहासिती

१ विस्तारली. २ काजवे. ३ प्रतिदिवशीं. ४ क्षण. ५ खरोखर. ६ शिंपडतांच. ७ नेटकें, चांगलें.

रघुनंदन । हरिखें नाचती वानरगण । विस्मित मन रामाचें ॥ ५५ ॥ स्वयें उठोनी आपण । आलिंगिला लक्ष्मण । सुग्रीव अंगद बिभीषण । आनंदें पूर्ण कोंदले ॥ ५६ ॥ नवा लक्ष्मण उपजला । येणें मानें सुखावला । उत्साह ऐसा कोंदला । विसरला राम आपणा ॥ ५७ ॥ उचलोनियां लक्ष्मण । नाचों लागला रघुनंदन । एका जनार्दना शरण । निजजनकृपाळु ॥१५८॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे युद्धकांडे एकाकारटीकायां लक्ष्मणोत्थापनं नाम एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ओंव्या ॥ १५८ ॥ श्लोक ॥ १७ ॥ एवं ॥ १७५ ॥

अध्याय पन्नासावा

॥ श्रीसद्गुरुरामचंद्राय नमः ॥

हनुमंत पर्वत पूर्वस्थळीं ठेवतो

लक्ष्मणाचें श्रीरामांना आणि सर्वांनां वंदनः-

रामस्मरणें लक्ष्मण । सवेग उठोनियां जाण । नमियेला रघुनंदन । बिभीषण नमियेला ॥ १ ॥ नमस्कारिलें सुग्रीवासी । नमन केलें अंगदासी । नमन सकळ वानरांसी । सौमित्रें सकळांसी नमियेलें ॥ २ ॥

साधु साध्विति सुप्रीतः सुषेणं प्रत्यपूजयत् ।
उत्थितं भ्रातरं दृष्ट्वा रामो हर्षसमन्वितः ॥ १ ॥
परिष्वज्य च सौमित्रिं सबाष्पस्वेदमब्रवीत् ॥ २ ॥

श्रीरामांना आनंदः-उठिला देखोनि लक्ष्मण । उल्लासे रघुनंदन । आलिंगोन सुषेण । काय आपण बोलता ॥३॥ तुझिया उपकारा उत्तीर्ण । सर्वथा न होईजे गा आपण । सौमित्रासी जीवदान । दाता तूं सुषेण झालासी ॥४॥ ऐसा विनवोनि सुषेण । आलिंगिला आपण । सर्वेचि धरोनि लक्ष्मण । हृदयीं जाण आलिंगी ॥ ५ ॥ करवाळितां अमृतहस्तीं । अंगीं घायवण न दिसती । अस्थि सांधल्या यथास्थितीं । श्रीरघुपति स्पर्शतां ॥ ६ ॥ करोनि ओषधींचें मिष । वांचविलें सौमित्रास । स्वसामर्थ्यें पूर्ण परेश । परी कोणास कळेना ॥ ७ ॥ घेवोनि मोहाची बुंथी[2] । बोलतसे सौमित्राप्रती । भेटलासी ऊर्मिलापती । त्रिजगतीं सभाग्य ॥ ८ ॥ तुझे आंगींचा घावो । देखतांचि महाबाहो । मज प्राणांत झाला पहाहो । आठवितां देहो पुरेना ॥ ९ ॥ निजरूप देखोनि लक्ष्मणा । अति सुख झालें रघुनंदना । पौर्णिमेचा चंद्र जाणा । जेंवी पूर्ण सोळा कळीं ॥ १० ॥

सुषेण व हनुमंताबद्दल श्रीरामांची कृतज्ञताः-

सुषेणा तूं महाचतुर । आणि हनुमान वीर कपींद्र । झाला दोघांचा कृतोपकार । बंधु सौमित्र मज दिधला ॥ ११ ॥ वांचविला लक्ष्मण । मी वांचलों रघुनंदन । वांचले भरतशत्रुघ्न । सीता चिद्रत्न वांचली ॥ १२ ॥ बिभीषण शरणागत । अंगद सुग्रीव वानरनाथ । तिघी माता निश्चित । जन समस्त अयोध्येचे ॥ १३ ॥ हनुमान आणि सुषेण । याचि रीतीं आपण । स्वतंत्रिता झाला लक्ष्मण । जीवदान तुम्हीं दिधलें ॥ १४ ॥

एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं राघवस्तं महायशाः ।
परिष्वजत सौमित्रिं सुग्रीवः पवनात्मजः ॥ ३ ॥

हनुमंताचें रामांना उत्तरः-ऐसें बोलतां रघुनंदन । आणि बंधु लक्ष्मण । येरीं लागोनियां चरणां । दोघां जणां आलिंगिलें ॥ १५ ॥ ऐकें स्वामी रघुनाथा । झणें उपकार घेसी माथां । आम्हीं मशकें तत्त्वतां । महिमा सर्वथा तीर्थाचा ॥ १६ ॥ तुझें चरणतीर्थ न घेतां । प्रयत्नचि झाला वृथा । घेतां तुझ्या चरणतीर्था । सावधानता सौमित्रासीं ॥ १७ ॥ सामर्थ्य आपुलें लोपविसी । आणि उपकार माथां घेसी । महत्त्व वानरां देसी । निजमानसीं कृपाळु ॥१८॥

---

१ जखमा.

२ बुरखा.

Scanned by CamScanner